

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Географічний факультет
кафедра фізичної географії, геоморфології та палеогеографії

«Особливості природної та культурної спадщини міста Ужгород»

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу 613 групи
спеціальності 014 Середня
освіта (Географія)

Порайко Ірина Романівна

Науковий керівник:

кандидат географічних наук
Проскурняк М. М.

Рецензент _____

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 7 від 5 грудня 2023 р.
Зав. кафедрою Рідус д.геогр.наук Рідус Б. Т.

Чернівці 2023 рік

АНОТАЦІЯ

Порайко І. Р. "Особливості природної та культурної спадщини міста Ужгород. Кваліфікаційна робота магістра за спеціальністю 014.07 «Середня освіта. Географія». ДВНЗ «Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича», м. Чернівці, 2023 р. - 93 с.

Магістерська робота викладена на 93 сторінках, містить 52 рисунка, 2 таблиць, має вступ, чотири розділи, висновки та 70 посилань на літературні джерела.

У даній роботі проведено опис, характеристика природної та культурної спадщини міста Ужгород в контексті історичного розвитку та сучасних реалій, а також виявлення основних проблем та перспектив їх розвитку та використання.

Ключові слова: природна та культурна спадщина, типізація спадщини архітектурні ансамблі, дендрологічні об'єкти.

ABSTRACT

Porayko I.R. "Features of the natural and cultural heritage of the city of Uzhhorod. Master's qualification work on specialty 014.07 "Secondary education. Geography". DVNZ "Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich", Chernivtsi, 2023 - 93 p.

The master's work is laid out on 93 pages, contains 52 figures, 2 table, has an introduction, four chapters, conclusions and 70 references to literary sources.

This work describes and characterizes the natural and cultural heritage of the city of Uzhhorod in the context of historical development and modern realities, as well as identifying the main problems and prospects for their development and use.

Keywords: natural and cultural heritage, typification of heritage, architectural ensembles, dendrological objects.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей результатів з інших наукових досліджень виконано з метою повного не розуміння результату

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРИРОДНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ.....	8
1.1. Типізація спадщини та її дослідження.....	8
1.2. Історичні умови формування спадщини Закарпаття.....	14
1.3. Збереження та охорона культурних надбань.....	24
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА УЖГОРОД.....	31
2.1. Просторово-позиційне розташування й історія розвитку.....	31
2.2. Геологічні й геоморфологічні об'єкти.....	35
2.3. Гідрокліматична й гідрогеологічна спадщина.....	41
2.4. Біотична спадщина.....	45
2.5. Екостан ландшафтної спадщини.....	47
Висновки до другого розділу.....	49
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МІСТА УЖГОРОД.....	50
3.1. Архітектурні ансамблі: замки, палаци, вілли.....	50
3.2. Дендрологічні об'єкти та пам'ятки садово-паркового мистецтва міста Ужгород.....	58
3.3. Мости і набережна річки Уж.....	63
3.4. Площі та вулиці міста.....	68
3.5. Меморіальні об'єкти і комплекси.....	72
3.6. Тафальні комплекси.....	76
Висновки до третього розділу.....	79
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА.....	81

4.1. Розробка ознайомчого екскурсійного маршруту містом Ужгород.....	81
4.2. Проблеми та перспективи використання потенціалу та розвитку природної та культурної спадщини міста Ужгород.....	89
Висновки до четвертого розділу.....	93
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми визначається в тому, що внаслідок обставин, які склалися в Україні починаючи із 2013-2014 років, сфера туризму та гостинності зазнала значних фінансових втрат. Беручи до уваги поточну ситуацію в державі, а також наслідки пандемії COVID-19, туристичні фірми та агенції змушені досить сильно змінювати специфіки надаваних послуг, адаптовуючи їх під реалії сьогодення.

На жаль, через повномасштабні бойові дії, які розпочалися 24 лютого 2022 року, була знищена досить вагома кількість туристичної інфраструктури України, рекреаційних ресурсів, природних та культурних пам'яток. Значну частку таких ресурсів просто неможливо відновити, в той же час як відновлення інших потребує великої кількості вкладених коштів та часу.

Тому саме популяризація природних і культурних цінностей та пам'яток кожного регіону та міста України дозволить у майбутньому залучати більшу кількість гостей, які сприятимуть надходженню коштів до бюджету та покращенню іміджу держави на світовому ринку сфери туризму.

Об'єктом кваліфікаційної роботи магістра є природна та культурна спадщина міста Ужгорода.

Предмет дослідження – особливості культурних та природних пам'яток міста Ужгород, як базисів для функціонування сфери туризму краю.

Метою магістерської роботи є опис, характеристика природної та культурної спадщини міста Ужгород в контексті історичного розвитку та сучасних реалій, а також виявлення основних проблем та перспектив їх розвитку та використання.

Для досягнення мети даного дослідження необхідно виконати наступні **завдання:**

1. Охарактеризувати особливості формування природної та культурної спадщини, надати їй типізацію;
2. Описати історичні передумови формування спадщини Закарпатської області;

3. Проаналізувати природну спадщину міста Ужгород: просторово-позиційне розташування й історію розвитку, геологічні, геоморфологічні, гідрогеологічні об'єкти, біотичну спадщину тощо;
4. Розглянути культурну спадщину Ужгорода – деталі архітектурних ансамблів міста, дендропарків, пам'яток садово-паркового мистецтва, меморіальні комплекси, пам'ятники, тафальні пам'ятки тощо.
5. Розробити екскурсійний маршрут містом Ужгород, для ознайомлення із його культурними та природними пам'ятками;
6. Визначити проблеми та перспективи раціонального використання потенціалу та розвитку природної та культурної спадщини Ужгорода.

Методи дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, історичний метод, комплексний метод, метод спостереження.

Наукова новизна та практичне значення кваліфікаційної роботи магістра полягає в збірному аналізі особливостей природної та культурної спадщини міста Ужгород, і розробленні та його основі екскурсійного маршруту, який може використовуватися в професійній діяльності екскурсоводів та гідів туристичних фірм чи туристичних агентів області.

Робота викладена на 104 сторінках, містить 52 малюнки, 2 таблиці та 70 використаних джерел. Структурно робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків розділів та загального висновку, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРИРОДНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

1.1. Типізація спадщини та її дослідження

Поняття та визначення «культурна спадщина» визначається та конкретизується в рамках міжнародних та національних нормативно-правових та інших документів, воно введене в юридичний обіг і є самостійним загальнозживаним правовим поняттям, яке широко використовується в науковій літературі й на практиці [1].

В історичному контексті ставлення людей до пам'яток культурної спадщини істотно змінювалося – концепція простої охорони пам'яток значно ускладнилася й трансформувалася в складний комплекс заходів із дослідження, інтерпретації й експлуатації, що стало підґрунтям для формування сучасної концепції спадщини. В Європі до неї поступово почали переходити в кінці 60-х – початку 70-х років, у Сполучених Штатах Америки та деяких інших країнах – в кінці 70-х, а в Україні – в кінці 80-х – початку 90-х років у ході демократизації процесів у суспільстві. Наприкінці 20-го століття значно підвищився соціально-політичний статус спадщини у зв'язку з прийняттям концепції збалансованого розвитку як глобального цивілізаційного імперативу [1].

Вивченню особливостей формування культурної спадщини присвячені наукові роботи таких дослідників як Дж. Блейк [45], І. Ватертон, С. Уотсона [46], Д. Ловенталя [47], Г. Сільверман, Д. Ф. Раггльза [48].

Закон України «Про охорону культурної спадщини» об'єктами культурної спадщини визначає: «...визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного,

історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Нерухомий об'єкт культурної спадщини - об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності.

Рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини - елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта» [2].

Класифікація об'єктів культурної спадщини відповідно статті 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» визначається [2]:

1. За типами:

А) «споруди (витвори) — твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

Б) комплекси (ансамблі) — топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

В) визначні місця — зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами:

- археологічні - рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень,

стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

- історичні - будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

- об'єкти монументального мистецтва - твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

- об'єкти архітектури - окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

- об'єкти містобудування - історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

- об'єкти садово-паркового мистецтва - поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

- ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність;

- об'єкти науки і техніки - унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей» [2].

Загалом спадщина в новітньому суспільстві виконує значну кількість сучасних функцій, забезпечуючи тим самим нові шляхи збалансованого розвитку. Функціонал, який виконує природна та культурна спадщини, зазвичай розділяють на три великі групи:

- освітня функція,
- політична функція,
- економічна функція [1].

Роль освітньої функції полягає в задоволенні психологічних потреб не тільки окремої особи, а й суспільства в цілому. Оскільки спадщина несе пізнавальне, виховне, наукове й естетичне навантаження, то її соціальна роль є неоціненною. Без збереження та охорони культурної спадщини немислиме сучасне життя й нашої країни. Внаслідок неврахування освітньої функції може мати місце впровадження у свідомість громадян нігілістичного ставлення до історичної спадщини, що призводить до руйнування спадкоємності у зв'язках поколінь, породжує зневагу до природних і культурних цінностей всього світового співтовариства [1].

Друга група функцій – політична, в рамках якої, за висловом Г. Дж. Ешворта, «події минулого, розказані стосовно до сьогодення, являють собою не тільки спосіб продовження норм суспільства, а й спосіб апеляції до безперервності минулого й сучасного, яким діючі впливові політичні ідеології й групи можуть виправдати своє домінування» [3].

Значущою та важливою є й економічна функція культурної спадщини. Як підтвердження – на національному рівні більшістю країн встановлено, що своєчасне визначення, оцінка та раціональне використання ресурсів історико-культурного значення має велику економічну користь. Чим ширший спектр можливостей використання історико-культурної спадщини держави, тим

значніша це основа розвитку для багатьох галузей господарства, основною з яких є туристична сфера [1].

Наявність значної кількості об'єктів природної та культурної спадщини вважається важливим фактором для збалансованого розвитку та збереження сталої динаміки географічних систем будь-яких територіальних рівнів. Отже, спадщина як фактор розвитку є абсолютно незамінною і відіграє критичну роль при формуванні туристичної інфраструктури [4].

Основними чинниками за якими відбувається функціонально-територіальна диференціація спадщини є:

- природні чинники, такі як естетика ландшафту, природна унікальність, еталонність природних компонентів та їхніх поєднань;
- культурні чинники - культурна унікальність та автентичність;
- історичні й соціальні чинники, які включають в себе історію освоєння території;
- ментальні чинники, які пов'язані із суб'єктивними обставинами сприйняття світу природних та культурних цінностей як спадщини [1, 4].

Згідно із запропонованою структурою, до складу культурної спадщини пропонується також включити об'єкти нематеріальної спадщини (мову; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята, пов'язані з природою; традиційні ремесла), території спадщини та об'єкти соціокультурної інфраструктури (музеї, бібліотеки, архіви – як об'єкти культурної спадщини) (Табл. 1.1).

*Таблиця 1.1. Компонентна структура культурної спадщини
[розроблено автором на основі джерел 1,2 та 4]*

Компоненти культурної спадщини			
Матеріальні			Нематеріальні
Пам'ятки та ансамблі	Території	Об'єкти соціокультурної інфраструктури	↓
↓	↓	↓	↓
Архітектури та містобудування	Історично населені міста	Музеї	Мови та говори
Історичні	Історико-культурні заповідники	Бібліотеки	Етнографічні осередки

Археологічні	Осередки народних художніх промислів	Архіви	Звичаї, обряди, свята
Монументального мистецтва	Релігійні центри		Знання та звичаї, що стосуються природи та Всесвіту
Науки і техніки	Пам'ятки садово-паркового мистецтва		Звичаї та навички, зв'язані із традиційними ремеслами
	Дендрологічні парки		
	Території всесвітньої спадщини		
	Етнографічні об'єкти		

Території спадщини включають історичні поселення, історико-культурні заповідники, центри місцевих масових промислів і ремесел, пам'ятки садово-паркового мистецтва, сакрально-релігійні центри, культурно-етнографічні об'єкти, пам'ятки ландшафту та об'єкти всесвітньої спадщини [1].

І внаслідок цього Поливач К. пропонує розширити понятійно-термінологічний апарат територій спадщини, згідно з яким історичне населене місце – це місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, та занесене до Списку історичних населених місць [1, 5].

Культурну спадщину можна визначити як спадщину фізичних артефактів (культурних цінностей) і нематеріальних атрибутів групи чи суспільства, успадкованих від минулого. Культурна спадщина - це концепція, яка пропонує міст між минулим і майбутнім із застосуванням певних підходів у сьогоденні. Завдяки своїй цінності для цих груп або суспільств, культурна спадщина зберігається в сьогоденні і передається на благо майбутніх поколінь [49].

1.2. Історичні умови формування культурної спадщини Закарпаття

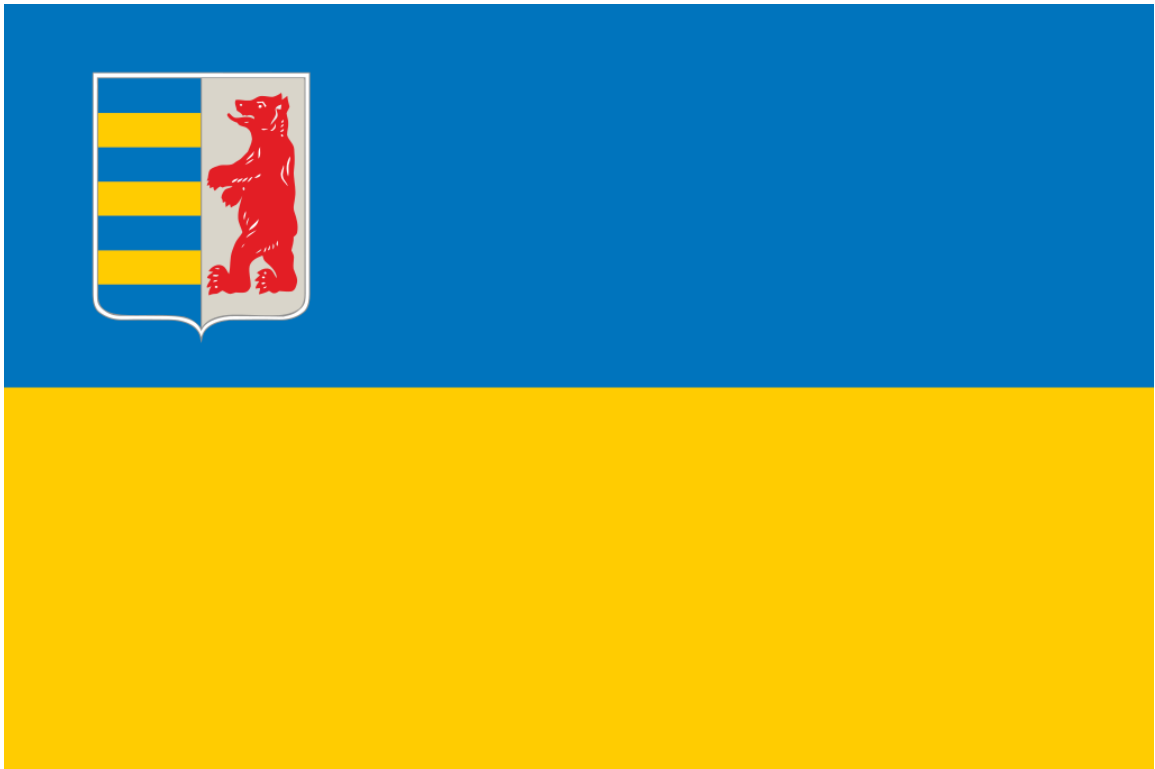
Історія краю включає в себе декілька періодів перебування у складах різних держав, саме це й вплинуло на формування особливих умов для формування й розвитку культурної спадщини, як історичної області -

Закарпаття, так і адміністративної одиниці – Закарпатської області (Мал. 1.1., 1.2., 1.3.).

Найдавніші залишки людської діяльності на Закарпатті свідчать про присутність ашельської культури нижнього палеоліту. Королівська археологічна стоянка поблизу міста Королево Виноградівського району є найдавнішим свідченням присутності людини не лише в Україні, але й у всій Східній Європі; найдавніші кам'яні знаряддя праці, знайдені на цій стоянці, датуються 950 000 років тому. Дві інші споріднені ашельські пам'ятки - це археологічна пам'ятка Рокосово та археологічна пам'ятка Малий Раковець.

На період раннього палеоліту (близько 500 тис. років до н. е.) припадає перша згадка про життя людей на території Закарпатської області. Саме на цю територію мігрували карпи – фракійські племена, які залишили свої землі під тиском римлян. Деякі вчені-історики припускають, що саме завдяки цьому племені Карпатські гори отримали свою назву. Хоча історичні процеси Закарпаття є елементом загальної історії України, проте вони мають свої специфічні особливості, які визначають сучасний політичний, економічний та етнічний розвиток області [6].

Історико-демографічний спадок Закарпатської області має складні зв'язки із племенами південних слов'ян. Знахідки археологів доводять, що і в давні часи первісне населення Закарпаття розвивало високу духовну та матеріальну культури, які нерозривно генетичними коріннями пов'язані із культурою племен словенців, хорватів, саме в яких у I тисячолітті вже формувалося південне слов'янство.

Мал. 1.1. Прапор Закарпатської області [12]

Історія Закарпатської області сягає корінням у сиву давнину. Регіон населяли різні місцеві племена, зокрема кельти, даки та карпи. Кельти заснували тут поселення, а згодом регіон зазнав впливу Римської імперії. На самому початку I століття нашої ери тут була заснована провінція Верхня Дакія, північний кордон якої проходив за річкою Сомеш.

5 століття ознаменувалося тим, що на території Закарпаття було утворено політико-військовий центр племен гунів, які мали на чолі вождя Атіллу. Велике переселення населення народів також мало вплив на Закарпатську область, адже в той період там перебували племена вандалів, остготів, лангобардів, слов'ян, бургундів тощо.

У 896 році угорські племена також почали перехід через Карпатські гори до долин Середнього Подунав'я, яке освоювалося впродовж 10 століття нашої ери.

Історія Закарпаття позначена зміною правителів та імперій. Воно входило до складу Угорського королівства, і угорська корона мала значний

контроль над територією. Королівство Угорщина відіграло центральну роль у формуванні культури та історії регіону.

Саме з початку 11 століття та до кінця 13 століття територія теперішньої Закарпатської області поступово перейшла до складу Угорського королівства – нової європейської держави, яка утворилася в той період [6].

Під час татаро-монгольської навали 1241 року велике військо хана Батия перейшло Верецький перевал, зайняло і зруйнувало Ужгород, Мукачево, Тячів та багато інших населених пунктів, але влітку 1242 року відступило, і життя почало повертатися в цю країну [7].

1254 року угорський король Бела IV на спустошені монголами землі Закарпаття запросив італійських і німецьких виноградарів і виноробів. Деякий час частина Закарпаття входила до складу Королівства Руського очолюваного Левом I, одруженого з дочкою Бели IV — Констанцією.

У XIV—XVI століттях приблизно дві третини Закарпаття було покриті лісами і гірськими пасовищами, населення гірських районів займалося полюванням, скотарством, рибальством, а в низинних районах — ще й хліборобством, виноградарством, садівництвом. У середньовіччя в цьому регіоні існували сотні дрібних феодальних володінь, що вели між собою практично безперервні міжусобні війни, часто починали війни супроти сусідів. Часом виникали селянські повстання проти феодального гніту [7].

Мал. 1.2. Герб Закарпатської області [12]

Незважаючи на те, що між Закарпаттям та іншими українськими землями існували державні кордони, зв'язки між ними ніколи не припинялися. В XI—XII століттях на території Південно-Західної Русі, в тому числі і на Закарпатті, почала складатися русинська (у XX столітті українська) народність. У середині XVII століття один із польських діячів у листі до князя Юрія II Ракоці називав Мукачівщину «Україною» [7].

Довгий час вся територія Закарпаття належала угорським правителям, але 1541 року центральною Угорщиною оволоділи турки, після чого вона була розділена, а Закарпаття також поділили на дві частини.

Наприкінці 17 століття Габсбурзька монархія отримала контроль над Закарпаттям у складі Угорського королівства. За часів правління Габсбургів на Закарпатті спостерігався приплив різних етнічних груп, зокрема українців, угорців, русинів, словаків, євреїв та німців. Це розмаїття сприяло культурному багатству регіону.

Угорське королівство під час правління Фердинанда I було розділене на три частини. На той час королівство ділилося на 35 комітатів, у тому числі

Унг, Берег, Угоча і Мармарош. У 1567 році Мармарош, належав Трансильванському князівству. В 1570 році в король Максиміліан II Габсбург підписав Шпаєрський трактат, за яким Янош Сигізмунд відмовлявся від угорського королівського титулу, але Семигород, і Мармарош були збережені за ним [7].

В 1597 - 1604 роки в так званій «Тринадцятирічній війні проти турків» комітат Мармарош, який тоді належав Трансильванії був майже повністю зруйнований. Війна була закінчена Житваторокським миром у 1606 році. У тому ж 1606 році був підписаний мир у Відні - між Рудольфом II і князем Іштваном Бочкаї - Бочкай отримав Трансильванію, Парціум, Угоча та Берег.

В 1620 році на з'їзді в Пожоні Фердинанд II обіцяв Габору Бетлену жупи Угоча і Берег додати до Трансильванії. Цей мирний договір був підтверджений Фердинандом II і Габором Бетленом в 1622 році.

В 1633 році Юрій I Ракоці князь Трансильванії і Фердинанд II Пряшівською угодою заклали Мукачівський замок і нерухомість на сім'ю Ракоці [7].

Мал. 1.3. Яблунецький перевал [12]

19 лютого 1642 році на Національних зборах в Алба-Юлія під час правління Юрія I Ракоці, його син Юрій II Ракоці був проголошений співправителем Трансильванського князівства. Він наслідував у батьківську спадщину титул князя з метою придбати польський престол. 17 січня Національна асамблея провела збори у Вишково. Притензії на польський престол закінчилися поразкою. Польські війська вторглися в Угорщину і наробили великий хаос та руйнації в Мукачеві, Берегові, Бергсентміклоші, дуже багатьох селах, серед населення. В 1670 році Ференц I Ракоці на чолі анти-Габсбурського повстання і подальшого його придушення з важкими втратами серед учасників, діяли і на Закарпаття. Багато людей були змушені переховуватися, придушення повстання привело до великої бідності і страждання серед населення.

В 1678 році почалося анти-Габсбурське повстання під проводом Імре Текелі. Леопольд I уклав в 1681 році перемир'я з нагоди звільнення князем Текелі 13 північно—західних комітатів Угорщини в тому числі комітатів Унг, Берг, Угоча і Сатмар. В 1682 році вдова Ференца Ракоці Ілона Зріні вийшла заміж за Імре Текелі. Тоді величезна спадщина Ракоці стала базою для боротьби за незалежність. В 1684 році війська Текелі зайняли замок в Ужгороді. 1688 року Ілона Зріні здала Мукачівський замок імперській армії. У 1699 році був укладений мир на Карловицькому конгресі, що призвело до заслання Імре Текелі і Ілони Зріні [7].

Після поразки Австрії в австро-пруській війні 1866 року, було створено двоєдину державу — Австро-Угорщину.

1867 року в монархії Габсбургів був введений дуалізм, створено незалежне Угорське королівство, в якому мадяри отримали права повних господарів [8].

На відміну від австрійських Галичини і Буковини, які за конституцією 1867 склали окремі автономні області зі своїми сеймами (органами місцевого законодавства і самоврядування), Закарпаття безпосередньо

входило до складу Угорського королівства. Територія Закарпаття входила до складу чотирьох комітатів Угорського королівства — Берег, Мармарош, Унг і Угоча.

На початку ХХ століття населені українцями області Закарпаття були бідним сільськогосподарським регіоном, де майже не було промисловості. У горах, де було мало орної землі, селяни пасли худобу на плоскогір'ях і рубали ліс. Йшла масова еміграція до Америки [8].

За не зовсім надійними даними офіційної угорської статистики, в 1910 році чисельність українського населення Закарпаття становила 472 тис. осіб.

Після розпаду Австро-Угорщини у 1918—1919 роках утворилася низка держав, зокрема й Чехо-Словаччина. Мирова Конференція в Парижі санкціонувала передачу Закарпаття Чехословаччині в Сен-Жерменському договорі, де рівночасно гарантувався автономний статус Закарпаття (Мал. 1.4.) [8].

У 1918—1919 роках територію Закарпаття окупували чехословацька та румунська армії, а у травні 1919 збори в Ужгороді проголосили рішення увійти до складу Чехо-Словаччини. 4 червня 1920 року за Сен-Жерменським договором під назвою «Підкарпатська Русь» увійшла до складу Чехо-Словаччини. За Чехо-Словаччини територію було розділено на 14 районів — Берегове, Великий Березний, Виноградів, Іршава, Міжгір'я, Мукачеве, Мукачево-село, Перечин, Рахів, Свалява, Тячів, Ужгород, Ужгород-село, Хуст [9].

Мал. 1.4. Західноукраїнська Народна Республіка [12]

Після ліквідації незалежності Чехо-Словаччини 15 березня 1939 року в Закарпатті було проголошено незалежну державу — Карпатську Україну. Президентом нової держави став Августин Волошин. 18 березня 1939 року в Закарпаття було введено угорські війська, незалежність було ліквідовано, а територію анексувала Угорщина. Після окупації краю Червоною армією в жовтні 1944 року на Закарпатті було створено перехідне державне утворення Закарпатська Україна за сприяння радянської військової адміністрації. Спершу формально існувало у складі Чехословацької Республіки, а у 1945 за мирним договором між ЧСР й СРСР стало частиною Радянської України[2].

Перший З'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв постанову «про возз'єднання з Радянською Україною» [9].

На Всеукраїнському референдумі 1991 року 92,59% населення Закарпаття висловилися за утворення на базі області самоврядної території у складі України [10].

У сучасну епоху Закарпаття зіткнулося з викликами, пов'язаними з економічним розвитком, збереженням культури та підтриманням гармонійних відносин між різними етнічними групами. Балансування між збереженням культурних традицій та вимогами швидкозмінного світу і глобалізованої економіки продовжує залишатися складним питанням.

3 травня 2022 року з початку російсько-української війни збройні сили РФ вперше завдали ракетного удару по Закарпаттю. Як виявилось пізніше, ціллю стало селище Воловець, а саме його місцева інфраструктура, зокрема газопровід. Як повідомляє голова Закарпатської ОДА Віктор Микита, пожежу ліквідували протягом 3 годин 53 вогнеборці [11].

Історія Закарпаття характеризується розташуванням на перехресті шляхів Центральної Європи, що зумовило багату та різноманітну культурну спадщину. Протягом століть регіон зазнавав впливу різних імперій, етнічних груп і націй, що призвело до унікального поєднання традицій і мов. Закарпаття відоме своїм етнічним та культурним розмаїттям. У регіоні співіснують українці, угорці, русини, румуни, словаки та інші групи. Це розмаїття сприяло створенню багатоетнічної та мультикультурної ідентичності, яка є джерелом як сили, так і складності.

Панування Габсбурзької монархії на Закарпатті впродовж 17-18 століть суттєво вплинуло на культуру та історію краю. Політика релігійної та етнічної толерантності Габсбургів дозволила співіснувати різним групам і сприяла культурному багатству регіону. З моменту здобуття незалежності у 1991 році Закарпаття є невід'ємною частиною України. Зараз це один з найзахідніших регіонів країни. Зберігаючи власну унікальну ідентичність,

регіон також зробив свій внесок у культурний та історичний ландшафт України.

Різноманітна культурна спадщина Закарпаття є цінним ресурсом, який потребує активних зусиль для збереження. Це включає збереження історичних будівель, популяризацію місцевих мов та плекання культурних традицій. Перед Закарпатською областю стоять виклики, пов'язані з економічним розвитком, збереженням довкілля та гармонійним співіснуванням різноманітного населення. Балансування між збереженням спадщини та вимогами сучасного світу є складним завданням, яке вимагає стратегічного планування та співпраці.

Жителі Закарпаття протягом усієї своєї історії демонстрували стійкість, пристосовуючись до мінливих обставин і зберігаючи свою унікальну культурну та етнічну ідентичність. Ця стійкість є свідченням неминущої культурної значущості регіону.

Історія Закарпаття свідчить про неминущу важливість збереження історичної та культурної спадщини у світі, що швидко змінюється. Унікальне поєднання культур, традицій і мов робить його самобутньою і культурно значущою частиною України. Зусилля, спрямовані на збереження та вшанування цієї спадщини, мають важливе значення як для регіону, так і для ширшого культурного полотна Європи.

Багате історичне минуле Закарпатської області сприяє набуттю культурної спадщини краю особливих рис, приманних окремим періодам історії. Час проходить крізь ландшафт і залишає в ньому свої матеріальні і ідеальні сліди. Історичні події за масштабністю прояву бувають різними: всесвітніми, національними, місцевими, навіть сімейними. Відповідно і їх сліди мають різну значущість. Деся до кордону місцевого і національного рівня вони вкарбовуються як пам'ятники історії, нижче зазвичай зберігаються в якості слідів і історичних переказів – частіше усних, але не рідко зафіксованих краєзнавцями, фольклористами, журналістами, просто любителями старожитностей і зберігачами традицій. Критерії масштабної

(суспільної) значущості історичної події дуже суб'єктивні, етноцентрична і регіональна по суті [13].

1.3. Збереження та охорона культурних надбань

Поява концепції культурної спадщини є результатом тривалого історичного розвитку, в якому пам'ятникам, будівлям, творам мистецтва, артефактам, ландшафтам тощо надавалося різне значення. Систематичне руйнування або втрати цих об'єктів призвели до появи таких фраз, як "видатна універсальна цінність", а також до декларації про те, що ці об'єкти належать "людству". Ці ідеї розвивалися через розуміння того, що культурна спадщина і природне середовище, з яким вона тісно пов'язана, є унікальними і незамінними. Поява концепції безпосередньо пов'язана з ідеєю захисту або збереження [49].

Традиція колекціонування менших об'єктів, таких як твори мистецтва та інші культурні шедеври, належала до "антикварного інтересу". Перші колекції пізнього середньовіччя та раннього модерну склалися або з ретельно відібраних зібрань, або з енциклопедичних колекцій типу "весь світ у кімнаті". Це були перші етапи тривалого процесу інституціоналізації. Їхній відбір ґрунтувався на уявленнях про цінність, притаманну часу і місцю придбання, або на рідкісності, естетичній якості об'єкта. Вони також були відображенням тогочасного знання, яке розширювалося з відкриттям нових і нових сегментів відомого світу [50].

Починаючи з 19 століття, концепція національної спадщини була одним з ключових чинників цього процесу. Це призвело до створення національних музеїв та комісій чи інституцій з охорони пам'яток.

У другій половині 20-го століття як спонтанно виниклі рухи, організації, так і політичні групи - такі як міжнародна організація ЮНЕСКО - змогли здобути необхідну підтримку для збереження окремих аспектів спадщини багатьох народів, включивши в неї такі поняття, як світова спадщина, світова пам'ять [51].

Незважаючи на упередженість, притаманну підходу до всесвітньої спадщини, було відкрито двері для більш цілісного підходу в сучасних дослідженнях спадщини або в бізнесі зі спадщини. Водночас, нещодавні зміни в практиках культурної спадщини і, загалом, у використанні та зловживаннях концепцією культурної спадщини призвели до сильного критичного підходу в контексті "бізнесу спадщини". Хоча концепція культурної спадщини сприяє захисту цінностей та об'єктів, вона також часто відіграє негативну роль у відновленні націоналістичних рухів, екстремістських і навіть шовіністичних низових організацій. Свідоме руйнування цінностей та об'єктів спадщини, з одного боку, та викривлені, історичні чи пропагандистські інтерпретації, з іншого, можна зустріти в різних частинах світу, під впливом різних ідеологій, релігійних чи політичних рухів [52].

Зараз, у 21 столітті, наявне краще розуміння того, що спадщина має значення на багатьох рівнях, що найкраще забезпечується міждисциплінарними підходами та методологіями, які можуть бути розроблені та використані в усьому світі. Культурна спадщина є предметом дослідження цілої низки гуманітарних, соціальних та екологічних наук. Вирішення питань культурної спадщини та управління ресурсами найкраще досягається шляхом визнання відмінностей і легітимізації конфліктуючих інтересів з метою пошуку спільних позицій [53].

Процес збереження та охорони культурної спадщини є не лише одним з найбільш нагальних напрямів діяльності сучасної України, але й становить важливий предмет дослідження цілої низки наук, які покликані створити теоретичний і методологічний фундаменти для загального теоретичного осмислення специфіки та сутності процесу збереження і охорони культурної спадщини у національному та міжнародному масштабах. З огляду на це особливої наукової значущості набуває аналіз інституціональних основ збереження і охорони культурної спадщини в сучасній Україні, оскільки саме через відповідні інститути та норми створюється надійна основа для

ефективної адаптації до сучасних українських реалій загальної та діючої у цивілізованому світі системи заходів щодо охорони культурної спадщини. Зазначені інститути збереження і охорони культурної спадщини мають складний і багаторівневий характер, адже вони включають у себе як правові норми, так і різноманітні організаційно-управлінські, адміністративні, регулятивні та політико-економічні механізми, кожен з яких на тому чи іншому рівні, у той чи інший спосіб сприяє практичній діяльності держави і громадянського суспільства в частині збереження та охорони культурної спадщини. Таким чином, дослідження внутрішніх і зовнішніх детермінант державної політики у сфері збереження та охорони культурної спадщини має незаперечну наукову значущість і практичну актуальність [14].

Говорячи про внутрішні та зовнішні аспекти державної політики у галузі збереження і охорони культурної спадщини, насамперед слід наголосити на деяких положеннях методологічного змісту. По-перше, активний розвиток співпраці у міжнародній сфері дедалі більше об'єктивує зв'язок між зовнішньою та внутрішньою політикою держав, у результаті чого взяті на себе тими чи іншими країнами міжнародні зобов'язання стають вагомим стимулом формування й реалізації внутрішньої політики. Одним з таких пріоритетних напрямів імплементації міжнародних норм і принципів у внутрішню політику сучасних держав є збереження та охорона культурної спадщини, яка постає як процес координації цілеспрямованих внутрішньополітичних і зовнішньополітичних заходів, спрямованих на збереження, охорону та відтворення всього того, що в сучасних міжнародних відносинах і праві описується узагальненим поняттям «культурна спадщина» [14].

По-друге, внаслідок прийняття Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р. на міжнародному рівні був чітко зафіксований і узгоджений порядок збереження та популяризації об'єктів культури і природи, які становлять частину надбання універсальної культури людства, мають виняткове значення не лише для народу держави,

на території якої він перебуває, але й для людства в цілому. Одна з ключових ідей цієї Конвенції полягала у створенні організаційних, інституціональних та нормативних засад взаємодії міжнародної системи колективної охорони культурної спадщини і різноманітних внутрішньополітичних заходів з метою підвищення їх ефективності та досягнення цілей Конвенції. Таким чином Україна як учасниця Конвенції ЮНЕСКО з 1988 р. взяла на себе зобов'язання забезпечити охорону об'єктів всесвітньої спадщини, розташованих на її території. Утім, цілком очевидно, що зазначені охоронні заходи базуються насамперед на нормах внутрішнього права (зокрема, це Закон України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р., який регулює правові, організаційні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини, Закон України «Про природно-заповідний фонд» 1992 р., що поширюється на об'єкти природної спадщини, які потенційно можуть бути включені до Списку ЮНЕСКО тощо). У цьому сенсі особливої актуальності набуває проблема розроблення комплексної системи заходів, які б органічно поєднали внутрішній та зовнішній (міжнародний) аспекти діяльності Української держави в частині збереження й охорони культурної спадщини. Адже не можна не погодитись з думкою тих фахівців, які доводять, що саме поєднання адекватної сучасним вимогам внутрішньої політики (включаючи й внутрішню правову політику України) та міжнародної взаємодії, здатне забезпечити надійну основу для ефективного збереження та захисту культурної спадщини [14].

По-третє, не можна не звернути увагу на те, що процес взаємодії зовнішньо- та внутрішньополітичної діяльності європейських держав у сфері збереження і охорони культурної спадщини фактично є нічим іншим, як наслідком послідовного втілення принципів та завдань, що були визначені у Статуті Ради Європи в частині впровадження міжнародних стандартів у різних сферах життя і діяльності суспільства, включаючи й збереження культурної спадщини [14].

До скарбниці культурної спадщини Закарпатської області входять пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, та монументального мистецтва.

Крім наукового, пізнавального, культурна спадщина відіграє важливу роль в справі національно-патріотичного виховання молоді, наочно показує самобутність культури українського народу, спадкоємність сучасного з минулим [15].

Внесення об'єктів у переліки пам'яток культурної спадщини і виключення з них провадяться за поданням спеціально уповноважених державних органів охорони культурної спадщини. На території Закарпатської області ці функції виконує управління культури облдержадміністрації. На території Закарпатської області під охороною держави знаходяться 1493 об'єкта культурної спадщини, в число яких входять об'єкти трьох категорій – об'єкти національного, місцевого значення (1040 об'єкт) та об'єкти щойно виявлені, які до вирішення питання про занесення їх до Державного реєстру також підлягають охороні згідно чинного законодавства [15].

З метою забезпечення охорони пам'яток історії, археології, містобудування та архітектури, монументального мистецтва навколо них встановлюються системи охоронних зон – охоронної зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного шару, охоронні археологічні території. Система охоронних зон пам'ятки (або із складу зон охорони тільки його охоронна зона) встановлюється у кожному окремому випадку індивідуально.

З метою забезпечення захисту нерухомих пам'яток містобудівні органи при розробці схем планування територій районів та генеральних планів міст та інших населених місць повинні виконувати зазначені роботи за погодженням з відповідним органом охорони об'єктів культурної спадщини [15].

Велика увага приділяється охороні пам'ятникам археології. Охоронні зони виділяються з метою доступності для наукового дослідження. На

ділянках, зайнятими пам'яткою та її охоронною зоною, без дозволу органів охорони культурної спадщини забороняється вести будівництво, вносити зміни в середовище, що оточує пам'ятку. Державні органи охорони об'єктів культурної спадщини мають право зупинити будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи у разі виникнення в процесі цих робіт небезпеки для археологічної спадщини. У 1998 році Україна підписала Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини. 18 березня 2004 року був прийнятий Закон України «Про охорону археологічної спадщини».

Регіональна політика в пам'яткоохоронній сфері спрямовується на забезпечення сприятливих умов щодо реалізації нормативно-правових актів України в галузі охорони культурної спадщини з урахуванням регіональних особливостей, збільшення та ефективного залучення ресурсного інтелектуального та економічного потенціалу регіону в цілому та окремих історичних населених місць [15].

Висновки до першого розділу

Культурна спадщина - це вираження способу життя, виробленого спільнотою і переданого з покоління в покоління, включаючи звичаї, практики, місця, об'єкти, художні форми та цінності. Культурна спадщина часто виражається як нематеріальна або матеріальна спадщина.

Як частина людської діяльності, культурна спадщина створює матеріальні репрезентації систем цінностей, вірувань, традицій і способу життя. Як невід'ємна частина культури в цілому, культурна спадщина містить ці видимі і відчутні сліди від давнини до недавнього минулого.

Концепція культурної спадщини сформувалася в результаті складних історичних процесів і постійно розвивається. Концепція культурної та природної спадщини ґрунтується на історично мінливих системах цінностей. Ці цінності визнаються різними групами людей. Ідеї, розроблені та прийняті цими різними групами, створюють різні категорії культурної та природної спадщини (світова спадщина, національна спадщина тощо).

Об'єкти культурної спадщини є символічними. Вони представляють ідентичність з точки зору культури та природного оточення. Зв'язок з цими об'єктами та традиційна діяльність навколо них створюють відчуття спільності. Водночас, вибір того, які об'єкти, пам'ятки чи природні середовища будуть збережені, задає майбутню траєкторію для різних культурних наративів і суспільного консенсусу щодо минулого і сьогодення.

Історико-культурна та природна спадщина Закарпаття є невід'ємною частиною історії української держави та відтворенням непростих суспільно-історичних трансформацій. Таке надбання краю неодноразово ставало об'єктом досліджень краєзнавчого спрямування, однак залишається недостатньо оціненим як туристично-рекреаційний ресурс.

Пам'ятки історії та культури є важливим фактором збереження історичної пам'яті та засобом формування національної ідентичності, виконуючи при цьому пізнавальну, освітню та виховну функції, ефективна реалізація яких особливо необхідна на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Потужним інструментарієм для цього є туризм як один із способів культурно-історичної репрезентації регіону.

РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНА СПАДЩИНА МІСТА УЖГОРОД

2.1. Просторово-позиційне розташування й історія розвитку

Закарпатська область із її адміністративним центром – містом Ужгород, розташована на крайньому заході України, практично в самому центрі Європи. Геодезичний знак центру Європи знаходиться поблизу села Ділове Рахівського району, а крайня західна точка – на стикові кордонів України, Угорщини і Словаччини поблизу села Соломоново Ужгородського району. Площа території Закарпаття становить 12.8 тис. км², тобто 2,1% території України. Близько 80% території Закарпаття займають гори. Закарпаття охоплює два різних природних регіони: Тисянську низовину (тепер її також називають Закарпатською низовиною) та південний вододіл Українських Карпат. Карпати на Закарпатті мають смугасту структуру, спільну з рештою Східних Карпат, що складається з паралельних хребтів і долин, які чергуються. Паралельні хребти подекуди порізані притоками річки Тиса, які об'єднують весь регіон в єдине ціле. Західна частина Закарпаття (Пряшівський край) у Чехословаччині лежить в основному в Низьких Бескидах і Західних Бескидах. (мал. 2.1.)[16].

Мал. 2.1. Фізична карта Закарпатської області [17]

Українські Карпати в Закарпатській області являють собою три пасма, які складаються із хребтів асиметричної експозиції, із похилими південно-західними та крутими північно-східними схилами, які є сильно розчленованими через долини гірських річок. Центральне пасмо називається Полонинськими горами, вони мають плоскі вершини – полонини, які вкриті переважно трав'янисто-лучною рослинністю і в господарстві використовуються в якості пасовищ (такі полонини як Боржава, Красна, Свидовець, Рівна та інші). Пасмо Горган, яке розділене долиною річки Мокрянки на Східні та Західні Горгани, простягається на північ від гряди Полонинського хребта Українських Карпат. Масиви хребтів Горган є достатньо вузькими з кам'янистими гребенями, а також крутими малодоступними схилами. Західна частина гірського масиву сягає висот в 1500-1700 м над рівнем моря. По гірському хребту Горган проходять межі водозборів таких річок як Ріка, Мокрянка, Тересва.

В східній частині Закарпатської області, в масивах Чорногора та Свидовець знаходяться найвищі піки Українських Карпат, в тому числі й

Говерла з висотою в 2061 м. Південніше річки Біла Тиса знаходяться так звані Гуцульські Альпи, деякі вершини яких сягають близько 2000 метрів [1].

На південному-заході гірської частини Закарпатської області розташований Вигорлат-Гутинський хребет, який ще має назву Ужгородсько-Хустський хребет, він складається із декількох масивів гір із середньою висотою від 700 до 1000 метрів. Тут також наявні долини річок, що ділять пасмо на окремі невисокі ділянки, які знижуються в напрямку на південь [16].

Карпатські хребти мають чимало зручних перевалів, через які і пролягають основні шляхи залізничного й автомобільного сполучення. Це Яблунецький (931 м) (див. мал. 1.3.), Воловецький (1041 м), Ужоцький (889 м), Ворітський (839 м) перевали [16].

Перехідною зоною, яка відмежовує схили Карпат від Закарпатської низовини (правий берег річки Тиса та її приток), являється смуга передгірних терас. На самій низовині переважають висоти в 100-150 метрів з окремими виступаючими підвищеннями, які мають вулканічне походження – Чорна гора (568 м), гора Шаланка (372 м). Ці горбогір'я значно виділяються на фоні переважаючого рельєфу рівнини. Такі конуси давно згаслих вулканів на пряму пов'язані із специфікою геотектонічної будови Вигорлат-Гутинського хребта, який є вулканічним за своїм походженням. В історичному розрізі такі вигідні ландшафти утворення в минулому слугували фундаментом для побудови захисних укріплень та фортець в таких містах області як Хуст, Мукачево тощо [16].

Саме місто Ужгород розташоване на річці Уж, воно є центром Ужгородської міської громади та Ужгородського району загалом, а також обласним центром Закарпатської області. Ужгород знаходиться на відстані 811 км від Києва, майже на кордоні зі Словаччиною [18].

Мал. 2.2. Краєвид на річку Уж вгору за течією з південного транспортного мосту [18]

Ужгород є унікальним в плані свого місцезнаходження через те, що він розташований майже в однаковому віддаленні від Чорного, Балтійського та Адріатичного морів (відстань до них знаходиться в діапазоні від 650 до 690 км), цей факт робить місто одним з найбільш внутрішньоконтинентальних у Східній Європі. В плані фізико-географічних характеристик, варто зазначити, що висота Ужгорода над рівнем моря складає 120-150 м, розташування в передгір'ї Карпатських гір дозволяє використовувати їх геоморфологічні переваги. Місто стоїть на річці Уж, 105 кілометрів якої протікають територією України. Площа міста складає 41,56 км². Місто є невеликим, протяжність в напрямку із півночі на південь становить 12 кілометрів, із заходу на схід – 5 кілометрів. Найвищою вершиною Ужгорода вважається гора Велика Дайбовецька. Місто також є достатньо озеленим, площа насаджень досягає 1574 гектари, окрім цього навколо Ужгорода розташовані карпатські ліси. Річка розділяє місто на правобережну (Старе Місто), яка дещо більша та лівобережну частини. Через Уж в межах Ужгорода перекинуто 7 мостів, 4 з яких є пішохідно-транспортними, 2 пішохідними та 1 для залізничного транспорту [18].

2.2. Геологічні й геоморфологічні об'єкти

Територія Закарпатської області – це тільки частина молодих гірських утворень Українських Карпат, які загалом займають площу 37 тис. км² на території ще трьох областей України (Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької). Водночас Українські Карпати – це складові Східних Карпат, які займають центральну частину Карпатської гірської системи Карпат, що простягнулися у вигляді гігантської дуги (1500 км) від Братислави в Словаччині до Залізних Воріт у Румунії. В структурно-орографічному відношенні ця система поділяється на три частини: Західні, Східні і Південні Карпати [1].

Територія Закарпатської області належить до Східних Карпат, які є переважно складчастими за своєю структурою, вони утворилися внаслідок стиснення земної кори у складки (Складчасті Карпати) [16].

Що стосується геотектонічного районування, то північно-східна частина Закарпаття відноситься до Зовнішніх Карпат (їх ще називають Складчастими або Флішовими Карпатами). Вони складаються із серії структурно-фаціальних покривів (зон), що чергуються із напрямку із північного сходу на південний захід: Кросненський, Черногорський, Дуклянський, Поркулецький, Магурський, Скибовий та Рахівський. Вік типових флішових порід з яких складаються Зовнішні Карпати відноситься до нижньокрейдового-верхньопалеогенового (подекуди — до низів неогену) [20].

Як зазначено в дослідженні В. П. Безвинного на південному заході Зовнішні Карпати межують з зоною Закарпатського глибинного розлому, що включає зовнішню та внутрішню Мармарошську та Пенінську підзони, стратиграфічний розріз яких характеризується переважанням нефлішових карбонатних та теригенних відкладів віком від тріасу до пізнього палеогену. В цих осадових товщах відмічають прояви мезозойського інтрузивного та ефузивного магматизму. У рельєфі ця смуга є проміжною ступінню між

гірською спорудою Карпат і низовиною Закарпатського прогину. Для неї характерні яскраві ландшафти, що утворені різнобарвними химерними скелями-стрімчаками на фоні смарагдової зелені одвічних лісів, серед яких, подекуди, (район річок Велика та Мала Угольки) можна помилуватися дивовижними природними спорудами — карстовими печерами. Пенінська зона (“шовна”, “коренева”) вирізняється надзвичайно інтенсивною тектонічною подрібненістю, що спостерігається в багатьох відслоненнях і має важливе значення при вивченні тектоніки і геодинаміки Карпат [20].

Геологічна і геоморфологічна будова території Закарпаття, як і в цілому Карпат, складна і цікава. Саме тому поблизу Ужгорода знаходиться низка геологічних й геоморфологічних пам’яток культурної спадщини (мал. 2.3)

Рис. 2.3. Геологічні, геоморфологічні та гідрогеологічні пам’ятки Закарпатської області (з них в Ужгороді та Ужгородському районі знаходяться: 1 – Радванське відслонення андезитів; 2 – стовп вулканічного туфу; 3 – Ворочівські скелі; 4 – кар’єр «Новоселиця»; 5 – водоспад Лумшорський; 6 – олістоліти в олігоценових відкладах; 7 – водоспад Шипот) [19]

Радванське відслонення андезитів магматичного походження, розташоване в східній частині Ужгорода в затопленому, закритому Радванському кар'єрі, на навколишніх ділянках спостерігаються відслонення лави андезитів пізнього сарматсько-панонського періоду, абсолютний вік яких становить ~11,5 млн р. Кольори тамтешніх андезитів варіюються від чорного до темно-сірого, вони мають товстостовпчасті окремоті та часто флюїдальну текстуру. Загальна сумарна висота уступів складає декілька десятки метрів. На корі вивітрювання формуються малюнки та візерунки, що викликано зміщенням та викривленням первинних шарів флюїдальності в напівзастиглій лаві. Цікавим явищем для геологів та геоморфологів є вулканічний купол, який складається саме з андезитів і утворений на ранніх етапах формування Вигорлат-Гутинського вулканічного хребта [20].

Дно кар'єру являє собою заповнене водою озеро (мал. 2. 4.), яке є привабливою туристичною дестинацією як для ужгородці, так і для приїжджих туристів та любителів природи [20].

Мал. 2.4. Радванське відслонення андезитів [21]

Стовп вулканічного туфу (мал. 2.5) поблизу Невицького замку являє собою скелю висотою близько 10 м. Сама скеля має форму циліндроподібного стовпа і по суті є вулканічним ерозійним останцем. Вона

утворена на місці, де знаходиться відслонення агломератових туфів андезитового складу. Власне дані туфи утворені внаслідок інтенсивної експлозивної діяльності в результаті багаторазових вулканічних вивержень одного з найбільших древніх вулканів, кальдера якого була розташована східніше — на місці сучасної гори Анталовецька Поляна [20].

Мал. 2.5. Стовп вулканічного туфу [22]

Виникнення подібних стовпоподібних скель, які складені туфами, є достатньо рідкісним явищем, тому що туфи є нестійкою до ерозії породою і найчастіше вони дуже швидко руйнуються [20].

Через інтенсивну бічну ерозію на лівому березі річки Уж, вкритому густою деревною рослинністю, на луці, сформувалися урвисті, круті скелі, які простягаються на довжину близько 100 метрів та середньою висотою до 10 метрів, в яких спостерігається відслонення лави андезитових порід – Ворочівські скелі (мал. 2.6). Ці відслонення - це лава, що була вивержена із центрального та бокових кратерів одного з найбільших палеовулканів Закарпаття — Анталовецької вулкано-тектонічної споруди (пізній сармат-панон, абсолютний вік ~ 9,5 млн р.) [20].

Мал. 2.6. Ворочівські скелі [23]

Ландшафт є естетично цінним через поєднання урвистих скель із широким плесом річки Уж, що обумовлює мальовничість місцевості, яка приваблює численних туристів і відпочиваючих [20].

На лівому березі у верхів'ях річки Кам'яничка, що є правою притокою річки Уж, розташований кар'єр з якого видобувають мармурову крихту. Тут безпосередньому спостереженню доступні численні площини зміщення розривних порушень II та III порядків, що утворюють зону Закарпатського глибинного розлому (мал 2.7). У дрібних тектонічних клинах (перші метри) серед мармурів верхньої юри - нижньої крейди спостерігаються строкаті мергелі верхньої крейди [20].

Мал. 2.7. Кар'єр «Новоселиця» [23]

Відслонення цікаве тим, що в ньому можна спостерігати фрагмент внутрішньої тектонічної будови зони Закарпатського глибинного розлому. Надзвичайно інтенсивна тектонічна порушеність гірських порід, їх сучасне залягання у вигляді дрібних тектонічних блоків є типовим явищем для зон глибинних довгоживучих розломів [20].

В долині струмка Гусний, в руслі й бортах його правого притоку на протязі 300 м у флішових відкладах кросненської світи олігоценового віку серед алевролітів і аргілітів спостерігаються численні різноокатані брили розміром від 10 см до 1 м, які представлені зеленими сланцями докембрію, білими мармурами, пелітоморфними вапняками, а також ракушняками (мал. 2.8) [20].

Мал. 2.8. Олістоліти в олігоценевих відкладах [20]

Ця частина розрізу є олістостромою, що свідчить про наявність неподалік від седиментаційного басейну олігоценового віку Кордильєри, складеної різновіковими породами. За наявністю дрібних олістолітів різного віку і літологічного складу, виходи олігоценевих відкладів струмка Гусний дозволяють відносити цю частину розрізу до типових олістостромових утворень [20].

2.3. Гідрокліматична й гідрогеологічна спадщина

Клімат Українських Карпат визначається їх географічним положенням в центральній частині Європи, віддаленістю від Атлантичного океану, Середземного, Балтійського і Чорного морів, значною масою, висотою над рівнем моря і формою рельєфу. Кліматологи відносять Українські Карпати до атлантично-континентальної кліматичної зони, оскільки їх клімат визначається переважаючими західними атлантичними і трансформованими континентальними повітряними масами [16].

Клімат помірно-континентальний, з жарким літом і м'якою зимою. Значно впливає на клімат міста захищеність Карпатами від холодних вітрів з півночі. За кліматичною класифікацією Кеппена - Гейгера клімат Ужгорода є морським (Cfb) [26].

Клімат Закарпаття помірно-континентальний. Захищене Карпатськими горами від холодних північних вітрів, воно тепліше, ніж інші частини України на аналогічних широтах. На Закарпатській низовині та в передгір'ї клімат сприяє вирощуванню садів, виноградників і навіть деяких субтропічних рослин. В Ужгороді, на висоті 115 м, середня температура січня становить $-3,1^{\circ}\text{C}$, а липня - $20,5^{\circ}\text{C}$. Середньорічна кількість опадів становить 800 мм. На вищих висотах у горах клімат стає холоднішим і вологішим [18]. У Ясіня, на висоті 645 м, середня температура січня становить $-5,9^{\circ}\text{C}$, середня температура липня - $16,0^{\circ}\text{C}$, а середньорічна кількість опадів - 955 мм.

Ще більш помітним є вплив висоти на рослинні зони, які переходять від лісостепу в низині (105-200 м), де лісові масиви складаються з дуба звичайного з грабом і рідше ясенем, до широколистяних лісів у передгір'ї (200-600 м), де переважає дуб черешчатий з грабом, зрідка зустрічається бук, до гірських схилів, які змінюються від букових лісів (800-1000 м) до мішаних буково-ялицево-ялинових лісів (1000-1300 м, з домішками клена та в'яза), хвойних лісів (1200-1600 м, ялина, зрідка бук і клен) та низькорослих лісів (до 2000 м, з клена-явора, бука, вільхи зеленої, ялини, ялівцю та гірської сосни). Альпійські луки переважають на найвищих відкритих схилах.

В урочищі Лумшори на річці Туриця (права притока річки Тур'я) завдяки присутності в товщі пологозалягаючого флішу палеогенового віку серед потужних (2-5 м) горизонтів стійких до ерозії пісковиків утворився каскадний водоспад. Сумарна висота падіння води перевищує 10 м. Нижче по течії у бортах річки можна спостерігати ще кілька невеличких водоспадів та суцільне обривчасте відслонення тонкоритмічного флішу на відрізьку понад 200 м (мал. 2.9) [20].

Місце відвідується численними туристами та відпочиваючими, поряд знаходиться база відпочинку.

Мал. 2.9. Лумшорські водоспади [24]

Водоспад Шипіт (мал. 2.10) знаходиться на південно-західних схилах г. Полонина Руна в надзвичайно мальовничому урочищі Шипот. В руслі і бортах струмка — суцільне відслонення. Стійки до ерозії пісковики палеогенового віку із субгоризонтальним заляганням утворюють великий і серію менших (від 0,5 до 1,5 м) уступів, які і зумовлюють наявність каскадного водоспаду. Вода спадає двома потужними потоками з висоти близько 20 м [20].

Мал. 2.10. Водоспад Шипіт [25]

Це рідкісний за висотою для Українських Карпат водоспад, відвідується численними туристами й любителями природи [20].

Природні об'єкти Всесвітньої спадщини визнані в усьому світі як найбільш значущі природоохоронні території на Землі. Ці об'єкти забезпечують життєдіяльність мільйонів людей - 90% об'єктів забезпечують робочі місця, дві третини є важливими джерелами води, а близько половини допомагають запобігти природним катастрофам, таким як повені чи зсуви.

Природні об'єкти Всесвітньої спадщини зазнають дедалі більшого тиску з боку зміни клімату, розвитку інфраструктури, видобутку корисних копалин, браконьєрства та інших загроз. Щоб захистити об'єкти від загроз, необхідно терміново інвестувати в їх охорону та управління [54].

2.4. Біотична спадщина міста Ужгород

Біотична спадщина Ужгорода, як і будь-якого іншого міста, формується під впливом його природного середовища, флори та фауни. Загальні уявлення та деякі аспекти про те, що можна вважати частиною

біотичної спадщини міста є важливими в загальному контексті природної спадщини Ужгорода.

Флора в Ужгороді є достатньо багатою, адже в місті наявні парки та зелені зони, які сприяють біотичному різноманіттю. На цих територіях можуть рости різноманітні види рослин, включаючи дерева, квіти та чагарники (мал. 2.11.).

Поєднання місцевих та інтродукованих видів рослин може впливати на біорізноманіття в місті та навколо нього. Зусилля зі збереження місцевих рослин можуть бути важливою частиною збереження біотичної спадщини.

Мал. 2.11. Флора у центра міста Ужгород [57]

Що стосується міської фауни, то найбільше представників тут є птахів, комах та дрібних тварин, водних тварин.

Міські території часто підтримують різноманітні популяції птахів. Парки, дерева та зелені насадження можуть приваблювати різні види птахів, в тому числі ворони, лебеді, голуби та інші менші види (мал. 2.12.), роблячи внесок у біологічну спадщину міста. Біотична спадщина включає в себе

менших істот, які відіграють важливу роль в екосистемі, таких як комахи та дрібні ссавці. Міські території Ужгорода є домівкою для різноманітних видів цих істот.

Мал. 2.12. Лебеді на березі річки Уж [58]

Також через місто протікає річка, наявні природні та штучні озера та інші водойми, які сприяють біотичному різноманіттю міста. Риба, амфібії та інші водні організми є частиною цієї спадщини.

Щодо природоохоронних заходів, то в Ужгороді можуть бути визначені природні заповідники або природоохоронні території, метою яких є збереження певних екосистем, рослин чи тварин. Екологічна політика та природоохоронні ініціативи міста суттєво впливають на його біотичну спадщину. Заходи із захисту зелених насаджень, обмеження забруднення та просування сталих практик сприяють загальному здоров'ю екосистеми.

Освітні програми та залучення громади до збереження довкілля можуть підвищити обізнаність про важливість збереження біотичної спадщини

Ужгорода, а наукові дослідження та документування біорізноманіття міста сприяють кращому розумінню місцевої екосистеми та допомагають у виборі природоохоронних заходів.

Найбільшими ж викликами звичайно урбанізація, тобто розширення міських територій, яке може створювати перешкоди для розвитку природного середовища. Баланс між розвитком міст та зусиллями з охорони природи має вирішальне значення для збереження біотичної спадщини. А також інвазивні види - впровадження немісцевих видів може порушити місцеві екосистеми. Управління інвазивними видами є постійним викликом для збереження унікального біорізноманіття міста.

2.5. Екологічний стан ландшафтної спадщини

Наявність і стан зелених зон, парків і садів суттєво впливають на екологічний стан міста. Ці території слугують середовищем існування для різних видів рослин і тварин, підтримують біорізноманіття та надають важливі екосистемні послуги.

В Ужгороді є річки, озера та інші водні об'єкти, їх екологічний стан має вирішальне значення. Такі фактори, як якість води, водне біорізноманіття та вплив людської діяльності (наприклад, забруднення) відіграють важливу роль у визначенні загального екологічного стану [59].

Те, як місто планується і розвивається, може мати значний вплив на екологічний стан ландшафтних об'єктів. Сталі практики міського планування, зелена інфраструктура та зусилля, спрямовані на пом'якшення впливу будівельних та інфраструктурних проектів на довкілля, сприяють покращенню екологічного стану довкілля.

Проте більшість природних та ландшафтних пам'яток розташовані поза міськими межами і вплив урбанізаційних процесів на них є мінімалізованим.

Наявність і різноманітність видів рослин і тварин є важливими показниками екологічного стану. Зусилля, спрямовані на захист і збереження

місцевих видів, а також ініціативи, спрямовані на усунення загроз з боку інвазивних видів, сприяють підтримці біорізноманіття [60].

Міські території часто стикаються з проблемами, пов'язаними з якістю повітря. Моніторинг рівня забруднення повітря та впровадження заходів зі скорочення викидів сприяють створенню здорового екологічного середовища.

Ефективні практики поводження з відходами, включаючи переробку та ініціативи зі скорочення відходів, відіграють важливу роль у підтримці чистого та екологічно безпечного ландшафту.

Наявність визначених природоохоронних територій або заповідних зон в межах або навколо міста сприяє збереженню природних середовищ існування та ландшафтів.

Існування та дотримання екологічної політики і правил на місцевому та національному рівнях сприяють екологічному стану ландшафту. Вони можуть включати заходи із захисту природних ресурсів, контролю забруднення та просування сталих практик тощо [61].

Висновки до другого розділу

Територія міста Ужгород та Ужгородського району є надзвичайно цікавою в геологічному та геоморфологічному відношенні, до того ж зволоження є достатнім для того, щоб були умови для формування унікальних природних пам'яток, які приваблюють численних відвідувачів та туристів. Найвідоміші геологічні, геоморфологічні та гідрогеологічні природні пам'ятки: Радванське відслонення андезитів, стовп вулканічного туфу, Ворочівські скелі, кар'єр «Новоселиця», водоспад Лумшорський, олістоліти в олігоценових відкладах, водоспад Шипот тощо.

Природні об'єкти Всесвітньої спадщини мають високу міжнародну популярність і дають уявлення про успіхи та виклики у збереженні природи. Завдяки Конвенції про всесвітню спадщину вони мають можливість

мобілізувати дії там, де вони найбільш необхідні, і часто є першопрохідцями в управлінських рішеннях, які сприяють сталому розвитку.

Щоб захистити природні об'єкти спадщини Ужгорода від зростаючих загроз, інвестиції в їх охорону та управління є ключовим фактором. Це колективна відповідальність урядів, громадянського суспільства та місцевих громад.

Стан збереження природних об'єктів спадщини потребує ретельного моніторингу для виявлення об'єктів, що перебувають у найбільшій небезпеці, і саме на них мають бути спрямовані національні та міжнародні зусилля зі збереження в першу чергу. Об'єкти спадщини, як найбільш значущі природоохоронні території планети, заслуговують на найкращу якість управління

Після закінчення війни в Україні доцільно популяризувати ці місця для стимуляції припливу більшої кількості відвідувачів із врахуванням усіх захисних заходів, які покликані забезпечити збереження об'єктів природної спадщини Ужгорода та Ужгородського району.

РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МІСТА УЖГОРОД

3.1. Архітектурні ансамблі: замки, палаци, вілли

Переплетення історично сформованих традицій різних культур і епох залишили помітний слід на архітектурному вигляді міста. Однією із найвизначніших пам'яток є стародавній Ужгородський замок (побудований в IX столітті) (мал. 3.1, 3.2) в центральній історичній частині міста Ужгород [27 27. Місто України. Національний вибір].

Мал. 3.1. Панорама цитаделі Ужгородського замку [28]

Мал. 3.2. Ужгородський замок [29]

На даному етапі територія Ужгородського замку є Закарпатським краєзнавчим музеєм.

Однією з найгарніших та найпопулярніших для відвідувачів площ Ужгорода вважається площа Євгена Фенцика, що був відомим закарпатським письменником та церковним діячем [27]. Вона знаходиться у «Старому місті», яке сформувалося навколо Замкової гори. Перша назва цієї площі використовується і тепер, і вона є більш звичною для ужгородців – Театральна (мал. 3.3). І сьогодні, ця площа є центром місцем майже всіх заходів, які проводяться в Ужгороді [30].

Мал. 3.3. Театральна площа [30]

Стилі будівель, які з усіх боків оточують Площу Фенцика найрізноманітніші за архітектурою. Найдавнішою пам'яткою площі є колишній готель «Корона». Власне, саме навколо нього майдан і почав формуватися. Найбільш ранні письмові згадки про «Корону» датовані першою половиною 19 століття, але існує думка, що з'явилася вона ще раніше. 1910 року було зведено нову будівлю готелю, а стару розібрано до основи. Тепер приміщення «Корони» перебуває в стадії капітальної реконструкції. Та, якщо вірити обіцянкам забудовників, то історичний фасад

будівлі буде збережено. На разі роботи над будівлею майже завершені, проте ще проводяться вуличні облицювання та облаштування внутрішнього дворика [30].

Мал. 3.4. Початок реконструкції приміщення готелю «Корона» [31]

Другою знаковою будівлею площі Фенцика є колишня синагога, яка тепер слугує приміщенням Закарпатської обласної філармонії (мал. 3.5). Тут можна не тільки насолодитися неперевершеним звучанням органу, але й помилуватися багатством архітектурного оздоблення у вигляді ліпнини, вітражів та орнаментів, виконаних у неомавританському стилі [30].

Мал. 3.5. Закарпатська обласна філармонія [32]

Найбільша і найкрасивіша синагога Закарпаття була побудована в 1904 році і розташована в затишному східному крилі площі Фенцика. До речі, це перша залізобетонна споруда в Ужгороді [30].

Третьою визначною пам'яткою площі Фенцика є будівля сучасного Лялькового театру (мал. 3.6), що виглядає ніби вишукана чарівна скринька, в якій постійно відбуваються якісь дива. Будинок спроектували будапештські архітектори, з'явився він тут 1900 року. Справа в тому, що у тогочасній Австро-Угорщині було вирішено збудувати міський театр для антрепризних труп, які гастролювали країною [30].

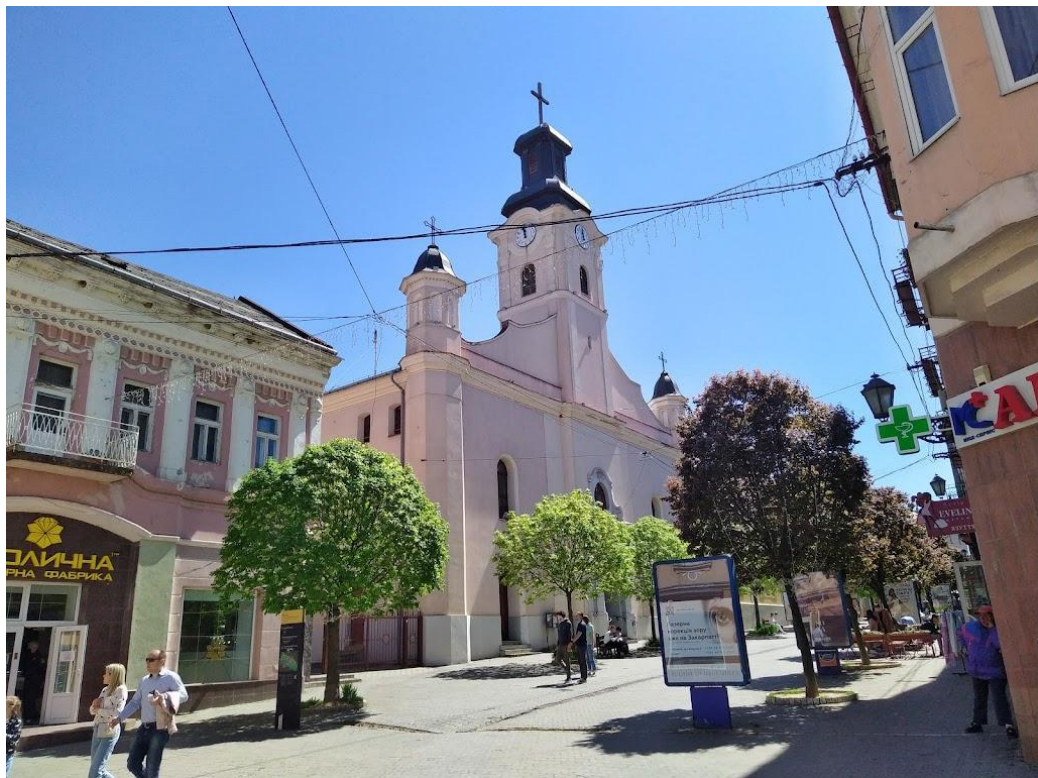
Мал. 3.6. Закарпатський обласний театр ляльок [33]

У 1920-х роках тут розташувався перший в Україні театр «Просвіта», а своє відкриття він відсвяткував прем'єрою вистави «Наталка Полтавка». Завдяки йому площа отримала другу назву – Театральна [30].

Архітектурний ансамбль міста прикрашають численні церковні споруди, що є пам'ятками архітектури, серед них: Хрестовоздвиженський кафедральний собор (1645) (мал. 3.7), Покровська церква (1930), Реформаторська церква (1796), Костел святого Юрія (1767) (мал. 3.8), Синагога (1904) (див. мал. 3.5), Храм Христа Спасителя (2000).

Мал. 3.7. Хрестовоздвиженський кафедральний собор [35]

Мал. 3.8. Костел святого Юрія [36]

До відомих визначних пам'яток Ужгорода належать: ратуша (1810 р.) (див. рис. 3.9); колишній будинок Єпископської резиденції (1646 р.) (див. рис. 3.8), нині бібліотека Ужгородського університету; колишній будинок повітової управи (1809 р.), нині Закарпатський музей імені І. Бокшая (рис. 3.9), колишній будинок Ужгородської гімназії (1668 р.), нині будинок

Ужгородського комерційно-технічного училища (рис. 3.10), комплекс будівель колишньої Ужгородської королівської католицької гімназії названо комплексом Другетів (1893), де сьогодні розташований Ужгородський університет [27].

Мал. 3.9. Закарпатський художній музей імені Йосифа Бокшая [37]

Чимало знаменитих пам'яток збереглося в околицях Ужгорода, перш за все це: Горянська Ротонда – дуже давній і цінний історико-архітектурний пам'ятник кінця XII ст. з унікальними фресковими розписами, розташований на скелястому виступі Анталовецької поляни.

Мал. 3.10. Ужгородський комерційний технікум [38]

У селі Середнє збереглася вежа Середнянського замку, єдиного із закарпатських замків, розташованого на рівнині, а також руїни легендарного Невицького замку біля села Невицьке, який колись стояв на вершині вулканічного конуса [27].

3.2. Дендрологічні об'єкти та пам'ятки садово-паркового мистецтва міста Ужгород

У місті є липова алея довжиною 2 км 200 м (мал. 3.11), яка вважається найдовшою липовою алеєю в Європі. Липова алея в Ужгороді тягнеться вздовж правого берега річки (мал. 3.11, 3.12), де з травня по липень почергово цвітуть різні сорти лип. Легенда свідчить, що під одним із дерев захована капсула з посланням для майбутніх поколінь [40].

Липовий ряд був висаджений у 1928 році чехословацькими ботаніками. На західній стороні алеї знаходиться Партерний сквер, а на східній – Ясен Масарика.

Мал. 3.11. Липова алея [39]

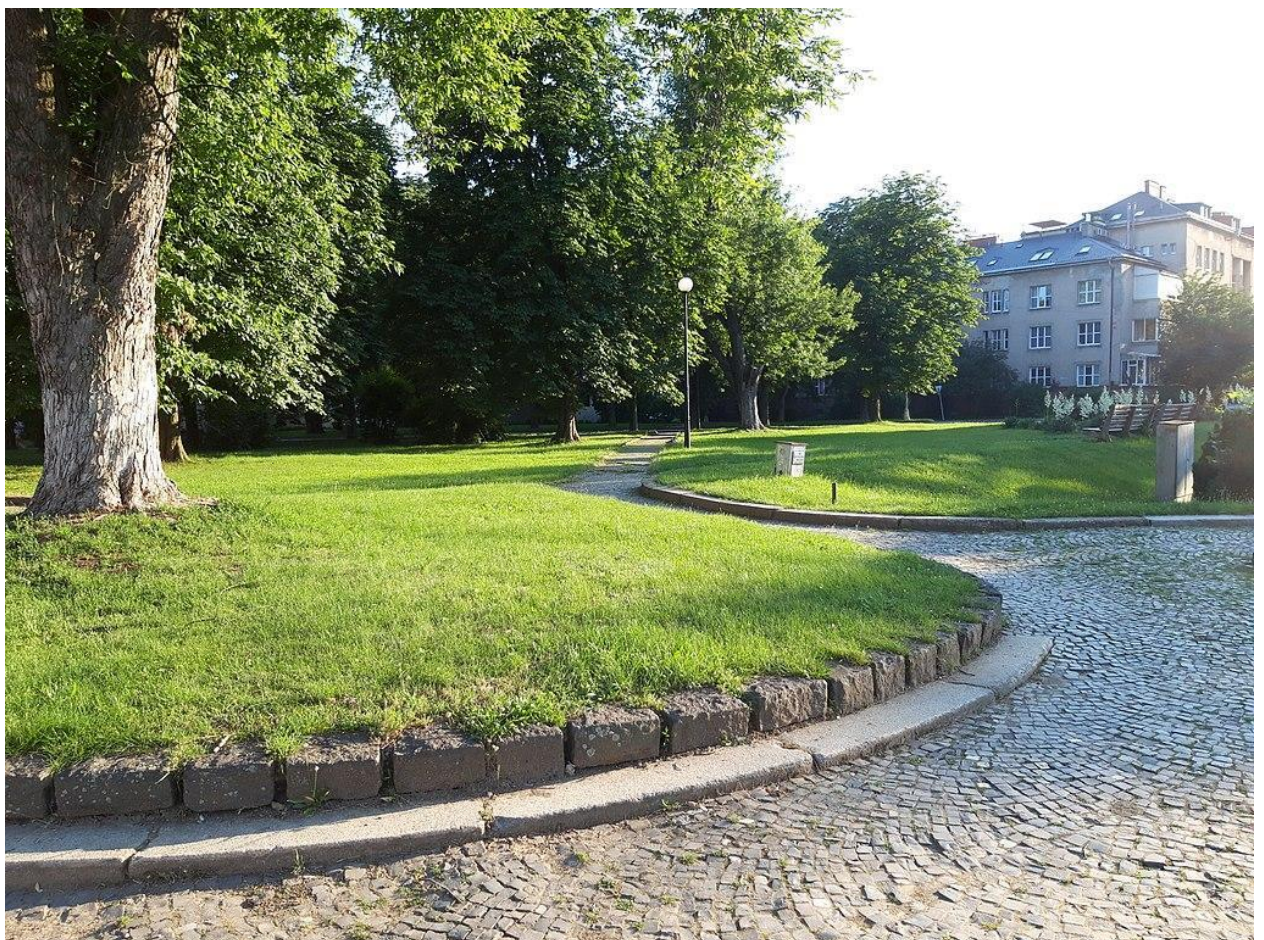

Мал. 3.12. Липова алея на Студентській набережній [40]

Партерний сквер (мал. 3.13 і 3.14) - парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення в Україні, що складається з двох частин і визнаний парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення з метою його охорони. На території зростають різні види дерев і чагарників. Має високу естетичну, рекреаційну та освітню цінність [41].

Мал. 3.13. Рослинність Партерного скверу [41]

Мал. 3.14. Доріжка у Партерному сквері [41]

Ясен Масарика (мал. 3.15) є ботанічною пам'яткою природи місцевого значення в Ужгороді. Вона була визнана завдяки збереженню одного екземпляра ясена, якому приблизно 120 років. Його обхват стовбура становить 4,9 м, а висота - 30 м.

Дерево назване на честь Томаша Гарріґа Масарика, першого президента Чехословацької Республіки, видатного вченого і політика, який відстоював права українців Закарпаття у міжвоєнний період [42].

Мал. 3.15. Панорама ясена з Київської набережної [42]

Окрім алей, з середини квітня до початку травня в Ужгороді цвітуть сакури на вулицях Довженка та Ракоці (мал. 3.16), які є частиною "туристичної візитівки" Ужгорода. Японські вишні були завезені до Ужгорода з Відня у 1923 році, а у 2009 та 2011 роках сакури були висаджені вздовж Київської та Слов'янської набережних [40].

Ботанічний сад Ужгородського національного університету - ботанічний сад загальнодержавного значення в Україні. Розташований на

Мал. 3.16. Цвітіння сакури в Ужгороді [43]

Ботанічний сад був закладений 28 листопада 1948 року на місці двох горіхових і фруктових садів. У ньому росло 96 видів горіхів, а також яблуні, груші, вишні, алича, бузина, шипшина, ожина та верба. Ботанічний сад розташований на трьох терасах з перепадом висот 22 метри. Третина території ботанічного саду знаходиться на першій і другій терасах над річкою, а решта - внизу на заплаві. Ґрунти складаються з суглинистого окультуреного ґрунту, відкладеного на вулканічних породах [44].

Ботанічний сад Ужгорода налічує сотні інтродукованих видів рослин, серед яких гігантська секвойя (мамонтове дерево), цукровий клен, бамбук криль, їстівний каштан, верба Мацуди, бальзамічна тополя, вавилонська верба та японська софора.

Ботанічний сад містить 3 900 видів рослин відкритого ґрунту та 1 100 видів оранжерейних рослин. Дендропарк налічує близько 800 видів дерев і чагарників. У парку росте 130 видів хвойних дерев, серед яких тис, метасеквойя та кедр болотний іто. Флора Закарпаття представлена 400

видами, серед яких є такі ендемічні види, як бузок угорський та волошка карпатська. На альпійських пагорбах можна зустріти 150 видів рослин, серед яких є едельвейс. Ботанічний сад налічує 1200 видів декоративних квітів, у тому числі 120 видів троянд, 50 видів гладіолусів, 25 видів хризантем і 20 видів лілій. Оранжерея ботанічного саду засаджена тропічними і субтропічними рослинами, серед яких банани, мімоза, лавр, евкаліпт, папайя, 10 видів пальм і 250 видів кактусів [44].

Насадження розташовані за географічним принципом: рослини з США, Кавказу, Середньої Азії, Китаю та Далекого Сходу. Біля входу до ботанічного саду є невелика площа. Поруч з ботанічним садом знаходиться Ужгородська дитяча залізниця [44].

3.3. Мости та набережна річки Уж

Пішохідний міст є улюбленим місцем відпочинку мешканців та туристів Ужгорода, з'єднуючи дві набережні з найдовшим у Європі провулком Липовим. Ця частина дороги особливо популярна серед закоханих пар, які приходять сюди на побачення. З 2010 року на мосту також оселилися мініатюрні скульптури, прямо чи опосередковано пов'язані з Ужгородом та Закарпаттям. Міст сполучає дві площі - Театральну й Київську, доступні для прогулянки.

Якщо дивитися з півдня, площі обмежені берегом річки Уж, через який проходить пішохідний міст (мал. 3.17), який давно став візитівкою Ужгорода. З нього відкривається чудовий вид на Карпатські гори та Закарпатську низовину [27].

Мал. 3.17. Пішохідний міст вночі [34]

Мал. 3.18. Пішохідний міст вдень [62]

Історія будівництва пішохідних мостів почалася в кінці 19 століття. Тоді вперше через річку Уж був побудований дерев'яний міст, але він проіснував недовго. Бурхлива річка швидко перетворила його на руїни. Тож незабаром з'явився новий міст – металево-кам'яний майже стометрової довжини. У 1920-х роках тут навіть їздив транспорт. Сьогодні це тиха пішохідна зона з чудовими краєвидами на місто та річку.

Транспортний міст або міст Масарика (мал. 3.19), розташований південніше за течією річки Уж і є доступним для транспорту.

Мал. 3.19. Транспортний міст Ужгорода вночі [63]

Вздовж річки Уж та між її мостами тягнуться набережні вулиці – одні з найгарніших в місті. Першою з них є Ботанічна набережна - за радянських часів в Українській Радянській Соціалістичній Республіці з'явилася піонерська і майже безпрецедентна дитяча залізниця. Наразі залізниця не функціонує і перебуває у власності Львівської залізниці (мал. 3.20).

Мал. 3.20. Ботанічна набережна [64]

У 1993 році рішенням Ужгородської міської ради назви трьох набережних були змінені на назви вулиць і площ радянського періоду. Наразі

в Ужгороді є шість набережних і ще дві будуть побудовані найближчим часом.

Набережна Незалежності. Будівництво набережної розпочали чехи, які на той час зарекомендували себе як чудові знавці міського будівництва, про що свідчать збережені донині будівлі. Щодо посадки – липа, на відміну від каштана, це дерево не викликає алергії і є міським деревом (мал. 3.21). Його коріння росте дуже глибоко і не пошкоджує асфальтне покриття, як це часто можна побачити біля каштанових плантацій. З об'єктивних причин на набережній відсутнє газове та електричне освітлення, вода в річці часто піднімається, часто відбуваються зсуви, будівництво гальмується, інвестиції є економічно недоцільними. Це було лише наприкінці 1950-х років. Завдяки підприємству «Ужміськвітло» на набережній почали з'являтися ліхтарі.

Мал. 3.21. Набережна Незалежності під час реконструкції [64]

У 1980-х роках на дамбі з'явився сленговий термін - «телебачення». Так її почали називати ужгородці, які сиділи на лавках і спостерігали за перехожими.

Вздовж набережної був розбитий розарій, який виконував кілька соціальних функцій. Однак, під час найсильнішої повені на Закарпатті, що сталася нещодавно, розарій був знищений військовими, які ліквідували

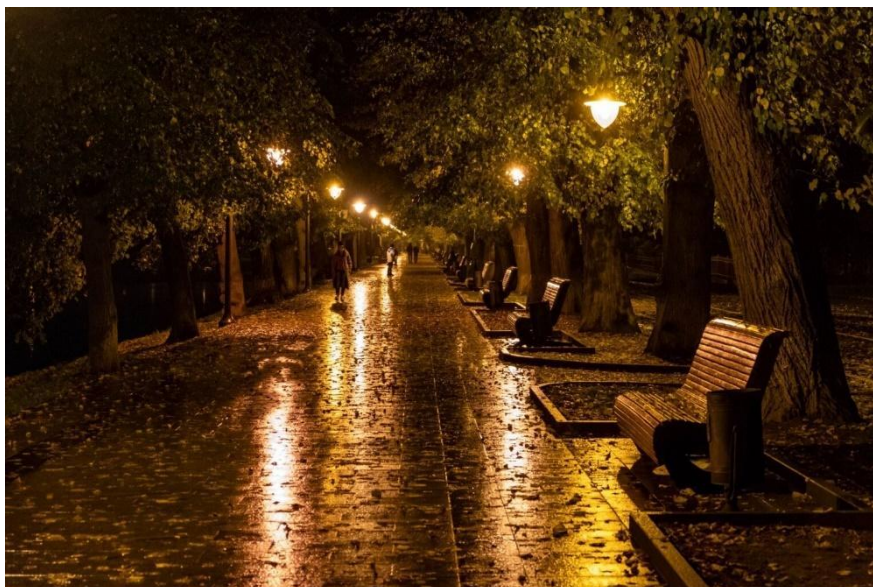
наслідки повені. У минулому на цьому місці набережної річка Малий Уж впадала в річку Уж.

Студентська набережна. Найновіша набережна в Ужгороді називається Студенською. Цією набережною продовжується Липова алея і закінчується біля підвісного мосту в Боздоському парку. Свою назву набережна отримала через наявність дитячого палацу та численних студентських гуртожитків, які були перенесені з вулиці Митної на Студентську набережну.

Слов'янська набережна. Колись вона мала назву «Дружби слов'янських народів», але з часом прийняла скорочену назву «Слов'янська». Основним насадженням є платан, або платан – дерево, яке скидає кору зі стовбура. Такі міста, як Барселона та Рим, висадили ці дерева (мал. 3.22).

Київська набережна. На відміну від набережної Незалежності, ця набережна засаджена каштанами та тополями, які аж ніяк не можна назвати міськими деревами. На відміну від інших вулиць, площ і набережних, це одна з небагатьох набережних, назва якої не змінювалася роками.

З появою на Закарпатті телебачення на набережній з'явилися будинки робітників, які будували житло неподалік від телестудій.

Мал. 3.22. Набережна міста Ужгород [64]

Унікальний лікєро-горілочаний завод, побудований в кінці 19 століття. У будівлі, яка згодом стала СЕС-Сіті, розташовувався завод з виробництва коньяку. На заводі є величезні склади, де фрукти зберігаються в бочках і

гниють у них, щоб вивільнити ферменти, необхідні для виробництва палінки. Наразі завод не працює.

Поруччя на цьому валу не замінювали ще з чехословацьких часів, подекуди видно, де поручні пробиті кулями автоматів.

Православна набережна. На цій набережній видно алеї софорів і продовження чеських перил. Найближчим часом будуть відреставровані сходи, що ведуть від пішохідного мосту до Православної набережної, а за роботи з реконструкції взялося консульство Угорщини. Нині Православна, відома тим, що тут знаходиться унікальна копія православного храму. Ця набережна виникла одночасно з будівництвом 10-ї школи в місті Ужгороді.

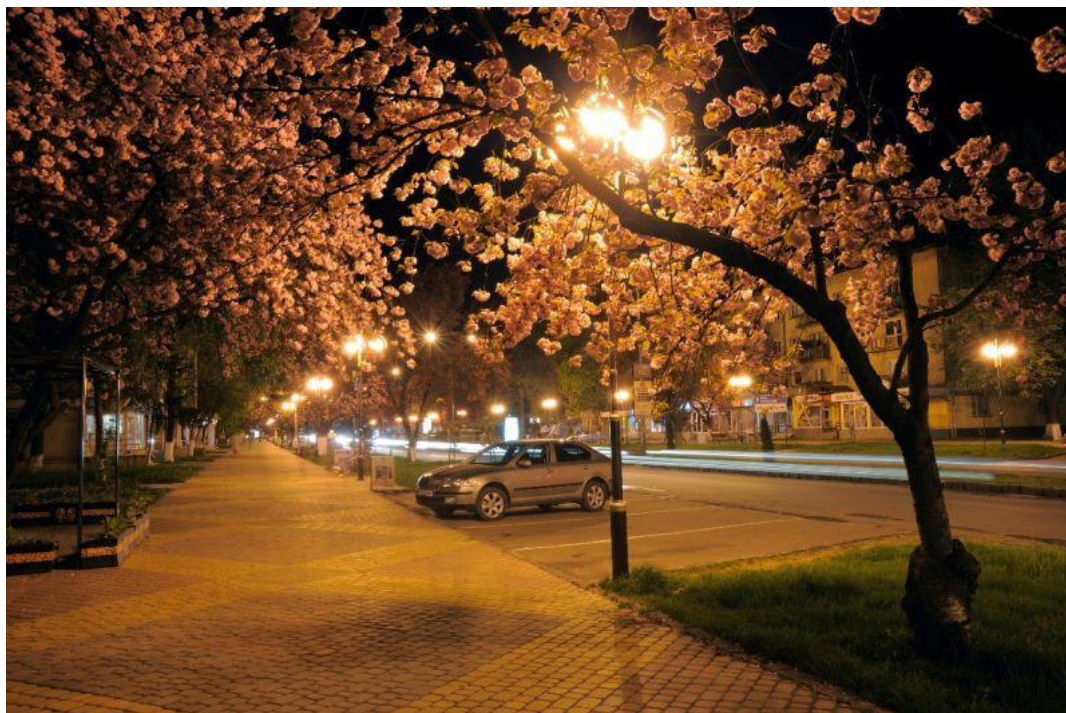
3.4. Площі та вулиці міста

Загалом площа міста становить 41,56 км². Протяжність Ужгорода з півночі на південь - 12 км, зі сходу на захід - 5 км [18].

Перша згадка про вулицю в Ужгороді датується 1691 роком. Відомо також, що в 1800 році в місті над Ужем налічувалося 25 вулиць. У 1850 році вулиця отримала іншу назву і вивіску поряд з угорською назвою "Унгвар", назва "Ужгород" користується широкою популярністю. Згідно з переписом населення, в 1910 році в місті налічувалося 50 вулиць. 1945 - в Ужгороді вже 96 вулиць, 5 площ, 4 Набережні і кілька провулків, загальна протяжність вулиці становить 64 км. За радянських часів в Ужгороді були побудовані нові вулиці і великі райони. У 1990-1992 роках місту було повернуто історичну назву Ужгородської вулиці. У 2015 році в Ужгороді налічувалося 650 вулиць, з яких близько 400 знаходяться в приватному секторі. Сьогодні в Ужгороді налічується 654 вулиці [18].

Проспект Свободи в Ужгороді розташований у центрі міста, поруч із двома вокзалами. Він простягався від площі Богдана Хмельницького, на березі річки Уж, до вулиці Залізничної, майже перетинаючи нове місто навпіл. Найкрасивіша дорога в сезон цвітіння сакури (мал. 3.23). Вулиця

прикрашена квітами, під розкішними деревами з весни до пізньої осені. Але тут комфортніше ввечері, коли мало машин.

Мал. 3.23. Проспект Свободи вночі [18]

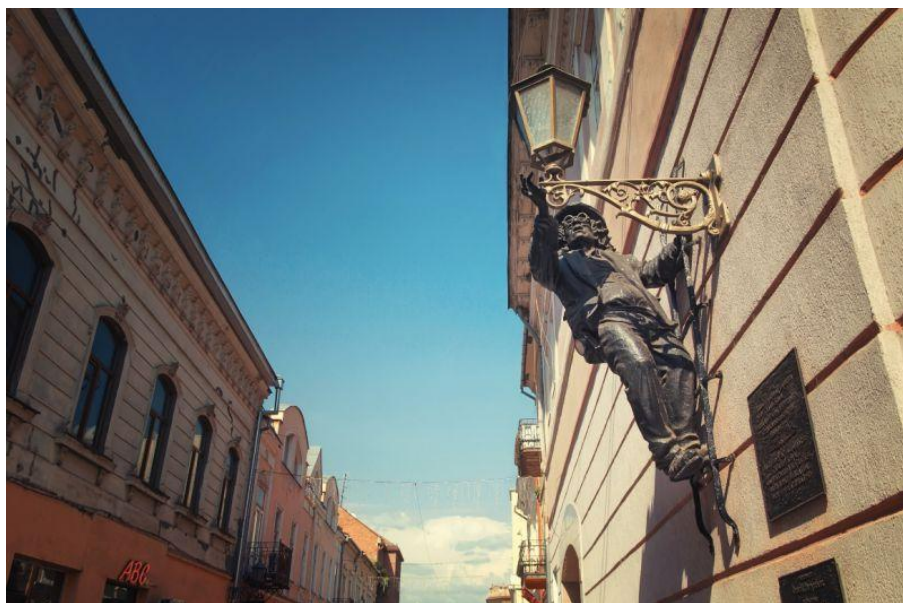
Коли ви під'їдете до мосту з боку бульвару набережна Незалежності, переходите його вільно. Незабаром ви опинитеся в старому чеському районі Галагов. Тут починається знаменита Липова алея - найдовша в Європі. Її протяжність становить 2,2 км. Проголюючись по набережній, ви натрапите на пам'ятник Августину Волошину (президента Карпатської України), вже згадуваний пам'ятник Масарику, Джону Лорду, засновнику Deep Purple, що "влаштувався" на перилах набережної [65].

Ще одна родзинка Чеського кварталу – вулиця Ференца Ракоці. Вона тягнеться вздовж площі Героїв Майдану. Головна визначна пам'ятка - «Совине гніздо» (старий винний льох). Він давно закритий. Але в останні роки це місце почало оживати, ужгородці смакували там вином під час фестивалів. Зараз – на реконструкції. Далі по вулиці – дендропарк Лаудона. Невеличка місцина, де можна відпочити та випити мінеральної води. На вулиці Ракоці – багато дерев, здебільшого сакури (мал. 3.24). Тому вона разом з вулицею Довженка дуже популярна в квітні та травні, коли цвітуть дерева [65].

Мал. 3.24. Вулиця Ференца Ракоці [65]

Вулиця Корзо, в перекладі з італійської, - це місце для прогулянок. Якщо ви потрапите сюди з липової алеї, то побачите спеціальний туристичний ліхтар-Показчик. Тут, “серці” історичного центру, розташовано безліч кав'ярень: "Вертеп", "Кактус", "Корзо 10", невеликих магазинчиків. Саме в Корзо ви можете познайомитися з відомим ліхтарником дядьком Колею (мал. 3.25). Також неподалік знаходиться Закарпатський глобус.

Мал. 3.25. Вулиця Корзо, пам'ятник ліхтарнику [65]

З вулиці Волошина можна одразу потрапити на вулицю Капітульну. Тут треба бути готовим до невеликого підйому. Тут знаходиться одна з найкрасивіших пам'яток стародавнього Ужгорода. Це собор Святого Хреста. Подивіться на це хоча б кілька хвилин. Неподалік знаходиться резиденція єпископа, сквер ім. Марії Терезії. І тут ви можете знайти мініатюрну Ейфелеву вежу. Далі є тиха вуличка, що веде до Ужгородського замку та етнографічного музею - Старого Села.

З Капітульної звивистою Замковою вуличкою можна спуститися до ще однієї тихої місцини. Будинки з давньою історією об'єднали у вулицю Ольбрахта. На початку – колишній Василіанський монастир (нині фізичний факультет УжНУ). Також у цьому кварталі розмістилася мистецька кафе «Під Замком» («Снек»). Біля входу на вас чекатиме «швейцар» – місцеві скульптори «поселили» сюди міні-скульптурку Миколи Шугая. Далі знаходиться Ботанічний сад. Там росте безліч екзотів. А ще на вулиці Ольбрахта – будиночки, яким не одне десятиліття, а то й століття.

3.5. Меморіальні об'єкти та комплекси

Хоча Ужгород і є невеликим містом, проте завдяки багатому історичному минулому тут наявна велика кількість пам'ятників відомим особистостям, меморіальних об'єктів та комплексів.

Пам'ятник Марії-Терезії (мал. 3.26) - ініціаторами відкриття пам'ятника були родина Панових та Мукачівська греко-католицька єпархія на чолі з владикою Міланом Шашіком, який очолив церемонію освячення. Скульптура архітектора Богдана Томашевського. Матеріал - мідь.

Мал. 3.26. Пам'ятник Марії-Терезії в Ужгороді [66]

Пам'ятник Августину Волошину розташований на Набережній Незалежності міста. Бронзовий пам'ятник Августину Волошину, президенту Карпатської України, встановлений у 2002 році. Створений руками скульптора М. Михайлюка. Над пам'ятником також працював архітектор П. Гайович.

З жовтня 1909 року на площі навпроти входу до Ужгородського університету встановили перший у місті пам'ятник на честь угорського поета Габора Дойка (1769-1796) (мал. 3.27).

Мал. 3.27. Пам'ятник Габору Дойко [66]

Недовгий рік він викладав в Ужгородській гімназії, тяжко захворів і раптово швидко помер і був похований на Кальварії. У радянські часи погруддя до 1994 року зберігалось в краєзнавчому музеї. Скульптуру виконав ужгородський художник Едмунд Самовольський. Матеріал: мармур, бетон [66].

Пам'ятник Тарасові Шевченку - з бронзи та андезиту, розташований у партерному сквері біля облдержадміністрації, встановлено 9 березня 1999 року до 185-річчя від дня народження поета. Скульптор М. Михайлюк та архітектор В. Лезо, а ініціатором його створення виступила громадськість за сприяння облдержадміністрації, облради, Ужгородського міськвиконкому, Ужгородської РДА та завдяки ряду внесків понад 200 підприємств, організацій, установ, 129 навчальних закладів та 80 окремих громадян області знайшли способи залучення коштів для відкриття [66].

Пам'ятник репресованим країнам. Щороку у третю неділю травня в Україні відзначають День пам'яті жертв політичних репресій. Розмістили

його символічно: у сквері навпроти приміщення колишнього КДБ (нині СБУ) — установи, яка за наказом вищих чинів Радянського Союзу прирекла на смерть тисячі наших краян. Автором пам'ятника з каменю та бронзи став відомий на Закарпатті скульптор Василь Олашин, котрий продумав кожен символ, зображений на колоні. Так, на будівлю колишнього КДБ «дивляться» шухляди, в яких зберігаються справи на безвинних людей, а увінчують колону бронзові птахи, які символізують душі загиблих, що рвуться до небес [66].

9 жовтня 2016 року в Ужгороді відкрили меморіал жертвам Голокосту. Церемонія відкриття меморіалу відбулася в рамках фестивалю єврейської культури, який проходив у місті з 7 по 9 жовтня. Меморіальна композиція за проектом закарпатського скульптора Михайла Колодка та архітектора Петра Сарваша у вигляді стели із сотень металевих зірок, викуваних вручну майстрами-ковачами Василем Криваничем та Степаном Руснаком. Біля підніжжя пам'ятника розміщена гігантська зірка Давида [66].

Монумент «Свіча пам'яті». 24 листопада – День пам'яті жертв Голодомору, який відзначається кожної четвертої суботи листопада, пам'ятник «Свіча пам'яті» (мал. 3.28) вшановує пам'ять жертв геноциду народу України в 1932-1933 роках. Роботу створив столичний скульптор Ігор Гречаник. У 2016 році до вшанування Голодомору біля медичного факультету УжНУ встановили символічний камінь, а в листопаді 2018 року на його місці встановили пам'ятник [66].

Мал. 3.28. Свіча пам'яті [67]

Меморіальний комплекс «Пагорб Слави» - військово кладовище. Меморіальний комплекс на Пагорбі Слави споруджено за проектом військового інженера С. Юсова бригадами Ф. Ірша, Т. Дідрика та Ю. Білака. У квітні-травні 1965 р. Меморіал доповнений стелою та обеліском на могилі Невідомого солдата, які були виконані за проектом В. Сікорського. Урочисте відкриття обеліска й заpalення вогню відбулося 8 травня 1965 року з нагоди 20-річчя Перемоги. Всього на Пагорбі Слави у 217 братських могилах поховано 924 бійців та офіцерів Радянської армії. Воно стало найбільшим військовим кладовищем Закарпаття [66].

Меморіал загиблим на Донбасі бійцям АТО. 28 червня 2016 року відбулося урочисте відкриття пам'ятника загиблим в АТО. Меморіал складається з трьох гранітних плит, на яких викарбувані імена та прізвища закарпатців, які загинули під час бойових дій на сході України. Зокрема, пам'ятник присвячено 18 загиблим учасникам АТО, всі вони вихідці з Ужгорода, Чопа чи Ужгородського району. На зворотному боці каменю розміщено зображення Ісуса Христа, Богородиці, а також декілька батальних

розписів. У спорудженні меморіалу брали участь два архітектори, а також військовій [66].

Монумент пам'яті воїнів, що загинули у війні з росією. Монумент на честь загиблих на сході України закарпатських воїнів урочисто відкрили та освятили в Ужгороді 1 листопада 2018 р. у День пам'яті померлих. Над монументом працювали Василь Олашин та архітектор Федір Остащ. Скульптор В. Олашин розповів про символізм, закладений у монументі. Зокрема, три ялинки стилізовані під основи під зображенням суцільної карпатської скелі. Нанесено 6 рельєфів, що відображають теми народження, шкільних буднів, зборів до школи, відправлення бійців до армії та центральний рельєф – воїни, волонтери, діти. Також зображена дівчина з ведмедиком – символом Карпат. Також автор включив у твір герби Закарпаття та України [66].

З 2010 року до сьогодні в Ужгороді з'явилося понад 40 пам'ятників розміром із долоню роботи скульпторів Михайла Колодка, Романа Мурника, Степана Руснака, Василя Криваніча та інших за ідеями професора Ф.Ф. Шандора УжНУ. Більшість міні-скульптур зосереджено в центрі міста, вздовж набережної, по обидва боки річки Ужа. Кожна скульптура прямо чи опосередковано стосується Ужгорода чи Закарпаття, кожна з них є своєрідним маленьким портретом цікавих і гідних історичних постатей, міфологічних персонажів чи героїв, тих, які тією чи іншою мірою мали чи мали вплив. Для туристів розроблено спеціальний маршрут «Мініатюрні скульптури Ужгорода». Щоб знайти та оглянути всі маленькі скульптури за словами гіда, знадобиться 3,5 години [66].

3.6. Тафальні пам'ятки

Навколо замку, що виник на замковій горі, історично сформувалось і розвинулося місто Ужгород, тут же з'явилося місце поховання перших

померлих городян. У крипті замкового храму були поховані відомі власники замку. Власний народний цвинтар знаходився з лівого боку Малого Ужа, по нинішній вулиці А. Добрянського. Тоді він називався – Цвинтар. Але повінь 1672 року знищила більшу частину цієї вулиці. Можна припустити, що саме повінь стала причиною будівництва нового кладовища на пагорбі, а саме на горі на околиці міста [68].

На мапах Ужгорода 1800 року ця гора була позначена як Кальварія з каплицею на вершині. Кальварія (святинище, Священна гора, Голгофа) – таку назву має найстаріший цвинтар в Ужгороді (мал. 3.29). Кладовище поділено на кілька зон. Можна припустити, що від початку тут було два цвинтарі. Праворуч від дороги поховані католики, ліворуч – реформатори.

Мал. 3.29. Статуя Яну Непомуцькому біля входу на Кальварію [70]

У 1826 році з ініціативи місцевого священика Юзефа Лінці розпочато будівництво однієї з 14 каплиць цвинтаря. Дослідження на Кальварійському цвинтарі в Ужгороді дали багато інформації про безіменні могили багатьох відомих людей, діяльність яких нерозривно пов'язана з історією Ужгорода та краю. Деякі гробниці знаходяться в занедбаному стані і потребують

охорони та захисту, деякі гробниці з масивними надгробками існують неушкодженими й донині [68].

Наприкінці XIX століття в Ужгороді, на вулиці Капушанській, біля міської лікарні було закладено нове кладовище. Там ховали більшість бідняків, які померли в лікарнях. Навіть сьогодні на цвинтарі можна побачити чавунні мавзолейні хрести XIX ст. За станцією Ужгород був цвинтар для померлих від холери та тифу, але його ліквідували у 50-60-х роках XX століття. В Ужгороді два єврейських кладовища. Старе кладовище розташоване на мікрорайоні Радванка, нове кладовище – біля казарм Гонведського угорського піхотного полку. У мікрорайоні Шахта на початку XX століття було створено кладовище для солдатів Ужгородського полку часів Австро-Угорської імперії (1867-1918) та Чехословацької Республіки (1919-1939), а також на чеський період [68].

На території Ужанського підмандату загинули німці та угорці під час Першої світової війни, пізніше – ті, хто загинув на Ужанському перевалі під час Другої світової війни, у 1944 році [68].

Відомі діячі, що поховані на ужгородських кладовищах представлені в таблиці 3.1.

Табл. 3.1.

Відомі діячі чий поховання знаходяться на кладовищах Ужгорода [69].

Йосип Бокшай	український живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1951), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (з 1958), Народний художник України (1960 р.)
Остап Вахнянин	перший український пластовий і культурний діяч на Закарпатті. Редактор «Пластуна», автор праць «Пласт», «Пластовим шляхом за красою життя». Перепохований навесні 1925 року на Личаківському цвинтарі у Львові
Дезидерій Задор	український піаніст, органіст, диригент, композитор, педагог в Угорщині, Чехословаччині та Україні. Один з фундаторів закарпатської композиторської школи
Адальберт Ерделі	український живописець, один з основоположників закарпатської школи живопису
Станіслав Дністрянський	український науковець, академік, правник, політичний діяч. Академік Вільної Української Академії Наук. Дійсний член НТШ.
Андрій Новак	український лікар, вчений та педагог
Петро Скунець	український поет, член Національної спілки письменників України з 1962 року

Петро Сова	історик та дослідник Закарпаття, перший заступник голови Народної Ради Закарпатської України (1944-1945)
Федір Потушняк	український письменник, науковець-етнограф, археолог
Федір Манайло	український живописець, народний художник України (1976). Член Національної Спілки художників України з 1946 року
Марія Біланіна	українська живописця. Учениця Йосипа Бокшая. Працювала у жанрі портрету

Сьогодні в межах міста дев'ять кладовищ, майже всі вони закриті. Крім того, за містом, на землі Баранинської сільської ради, також є кладовище «Барвінок». Більшість гробниць там добре збереглися, багато з них мають пам'ятники [68].

Висновки до третього розділу

Ужгород, має багату культурну спадщину, яка відображає історію міста та його різноманітне населення. Ужгород має тривалу та складну історію, яка протягом століть зазнала впливу різних культур та імперій. Місто входило до складу Угорського королівства, Габсбурзької монархії, Чехословаччини та Радянського Союзу, а в 1991 році стало частиною України.

Архітектура міста відображає його історичний розвиток. Тут можна знайти поєднання архітектурних стилів, включаючи готику, ренесанс, бароко та неокласицизм. Серед визначних будівель - Ужгородський замок та греко-католицький Хрестовоздвиженський кафедральний собор.

Зважаючи на багате історичне минуле місто Ужгород репрезентує велике різноманіття архітектурних ансамблів – від релігійних споруд (церков, синагог, костелів) до монументальних оборонних споруд (замки), які приваблюють увагу туристів як і з інших регіонів України, так і з-за кордону.

Так як місто має значну площу озеленення, дендрологічні об'єкти та пам'ятки садово-паркового мистецтва Ужгорода також відіграють значну роль у формуванні позитивного туристичного іміджу міста. Найзнаменитішими пам'ятками визнано Липову та Сакуруву алеї, Партерний сквер, ясен Масарика та Ужгородський ботанічний сад. Кожна із цих

пам'яток несе в собі унікальні туристичні ресурси й історію, яка викликає цікавість у гостей міста.

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА

4.1. Розробка ознайомчих екскурсійних маршрутів містом Ужгород

Екскурсія - це коротка подорож або поїздка, яку часто організують для відпочинку, дослідження або з освітньою метою. Екскурсії можуть бути запланованими заходами, під час яких окремі особи або групи відвідують певні визначні місця, такі як історичні місця, музеї, природні пам'ятки, культурні визначні пам'ятки або навіть рекреаційні зони [55].

Екскурсії зазвичай організуються з різними цілями, включаючи огляд визначних пам'яток, вивчення історії або культури, насолоду природою або просто для релаксації та відпочинку. Екскурсії можуть тривати від кількох годин до цілого дня і більше, залежно від місця призначення та цілей поїздки.

Багато екскурсій мають освітній компонент. Вони можуть бути організовані як частина шкільної програми, щоб надати учням практичний навчальний досвід, пов'язаний з певним предметом, наприклад, історією, наукою чи мистецтвом. Екскурсії можуть проводитися екскурсоводом або гідом, коли обізнаний гід супроводжує групу і надає інформацію та уявлення про місце призначення. Крім того, вони можуть бути самостійними, коли учасники досліджують місце призначення самостійно.

Екскурсії можуть дуже різнитися за видами діяльності. Деякі поширені типи екскурсій включають екскурсії містом, відвідування музеїв, піші прогулянки, сафари на дику природу, морські круїзи та культурні занурення. Вони також можуть бути рекреаційними, включати такі види діяльності, як пікніки, плавання, відвідування парків розваг або рекреаційних об'єктів.

Проте плануючи екскурсію, важливо врахувати заходи безпеки, транспортну логістику та всі необхідні дозволи чи резервації, особливо для екскурсій у віддалені або заповідні зони.

Ужгород є привабливою туристичною дестинацією, тому розробка оглядового екскурсійного маршруту 1 рівня складності дозволить зацікавити туристів чи відвідувачів міста в подальшому ознайомленні з його природною та культурною спадщиною.

Маршрут пролягає центром міста Ужгород і не потребує від туристів спеціальної підготовки чи наявності відповідного спорядження. Основні точки екскурсійного маршруту:

1) Ужгородський кафедральний собор (у портфелі екскурсовода можна мати: фотографії монастиря, інформаційні брошури та інші матеріали для показу).

2) Ботанічний сад (завчасно підготовлена інформація про основні види квітів, рослин та дерев).

3) Підзамковий парк, що розташований поруч із Ужгородським замком.

4) Ужгородський замок.

Перша зупинка - Ужгородський кафедральний собор (мал. 4.1). Перший камінь у фундамент собору було закладено у 1640 році. Граф Іван Другет, тодішній володар Ужгорода, запропонував велику земельну ділянку на Замковій горі; будівництво було майже завершено у 1644 році, але завадила війна між Трансільванією та Австрією [35].

Під час війни нові будівлі (колегіуму - тепер єпископський палац і костел) були пошкоджені, а будівництво собору завершилося лише в 1646 році. Тоді сюди перевели єзуїтський колегіум з міста Гуменне (Словаччина), яке було володінням графів Дордже. Спочатку собор слугував костелом єзуїтського монастиря при єпископській резиденції. Інтер'єр собору оформлений у стилі рококо; під час війни угорського народу проти Габсбургів між 1703 і 1711 роками собор зазнав значних пошкоджень, але вже в 1718 році в ньому проводилися богослужіння [35].

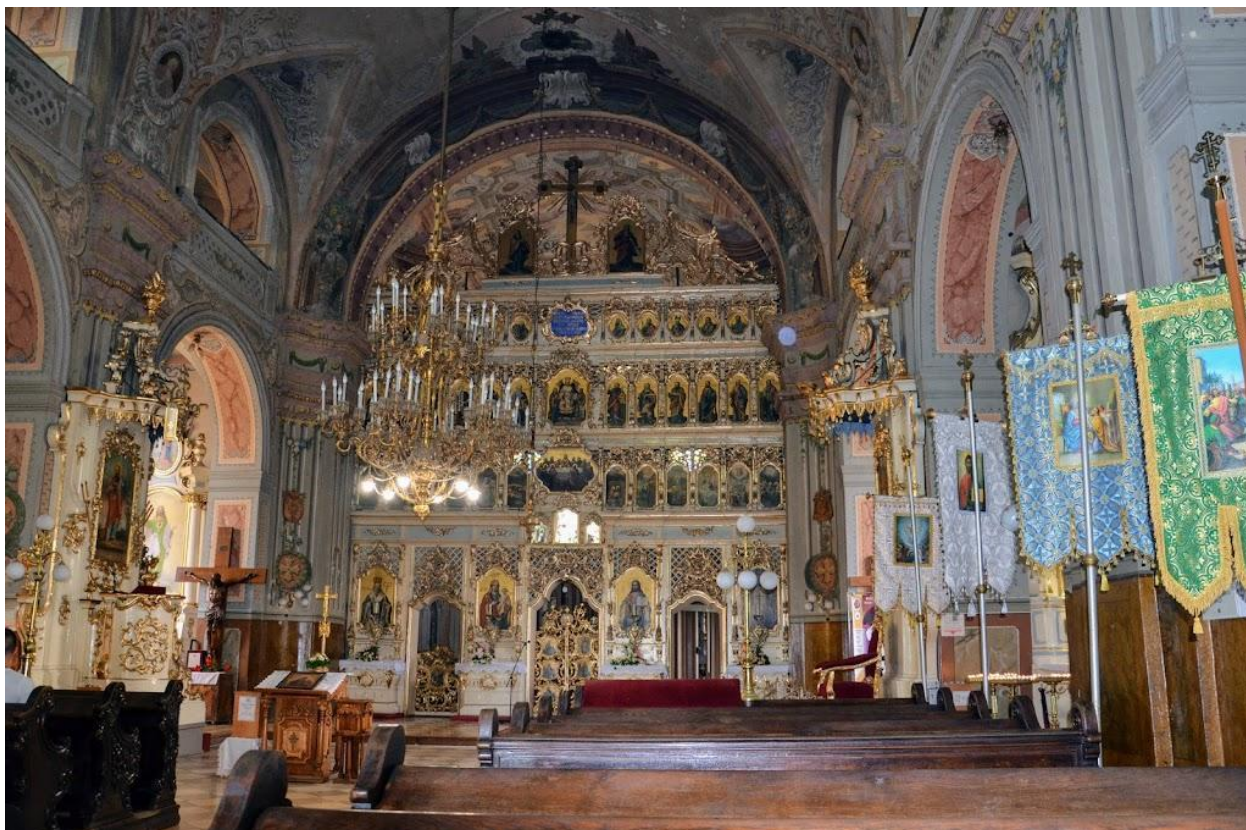
Мал. 4.1. Панорама Ужгородського кафедрального собору [35]

Важливу роль у загальному вигляді собору відіграє чотириколонний коринфський портик. Центральна нава перекрита напівциркульним склепінням.

Собор мурований з цегли, передній фасад завершений трикутним фронтоном і фланкований восьмигранною триповерховою вежею з купольним завершенням. Дзвіниця собору спочатку була дерев'яною, але одна сторона була майже повністю зруйнована під час бурі в 1812 році. Щоб зробити її симетричною, другу вежу знесли і відновили у 1814 році [35].

На лівій вежі встановлено величезний Іван-дзвін вагою 1 тонна, а на правій вежі - 3-тонний дзвін. До порталу прибудовані сходи з червоного мармуру. По обидва боки від головного входу встановлено таблички з написами церковнослов'янською мовою: "Хрест - краса Церкви, утвердження вірних і смерть нечестивих", "Хрест - охорона світу, сила царів і слава ангелів". Тоді ж на обох дзвіницях встановили годинники з курантами. Їх придбав у Відні Августин Єнковський на свої статки і подарував костелу.

Сучасне планування, будівництво та внутрішнє оздоблення собору здійснювали закарпатські та ужгородські майстри (мал. 4.2). На початку 20 століття розписи всередині пізньобарокового собору виконав художник Йосип Бокшай (1891-1975). Фрагменти автентичних розписів 18 століття також частково збереглися [35].

Мал. 4.2. Внутрішнє оздоблення собору [35]

Для зручності незрячих туристів у пасажі Баті Ужгорода встановлено бронзовий макет храму.

Друга зупинка - Ботанічний сад. Ботанічний сад був закладений 28 листопада 1948 року на місці двох садів - горіхового і фруктового . У ньому росло 96 видів горіхів, а також яблуні, груші, вишні, алича, бузина, шипшина, ожина та верба. Ботанічний сад розташований на трьох терасах з перепадом висот 22 метри (мал. 4.3). Третина території ботанічного саду знаходиться на першій і другій терасах над річкою, а решта - внизу на заплаві. Ґрунти складаються з суглинкового окультуреного ґрунту, відкладеного на вулканічних породах [44].

Мал. 4.3. Вхід в ботанічний сад (весна 2022 року) [44]

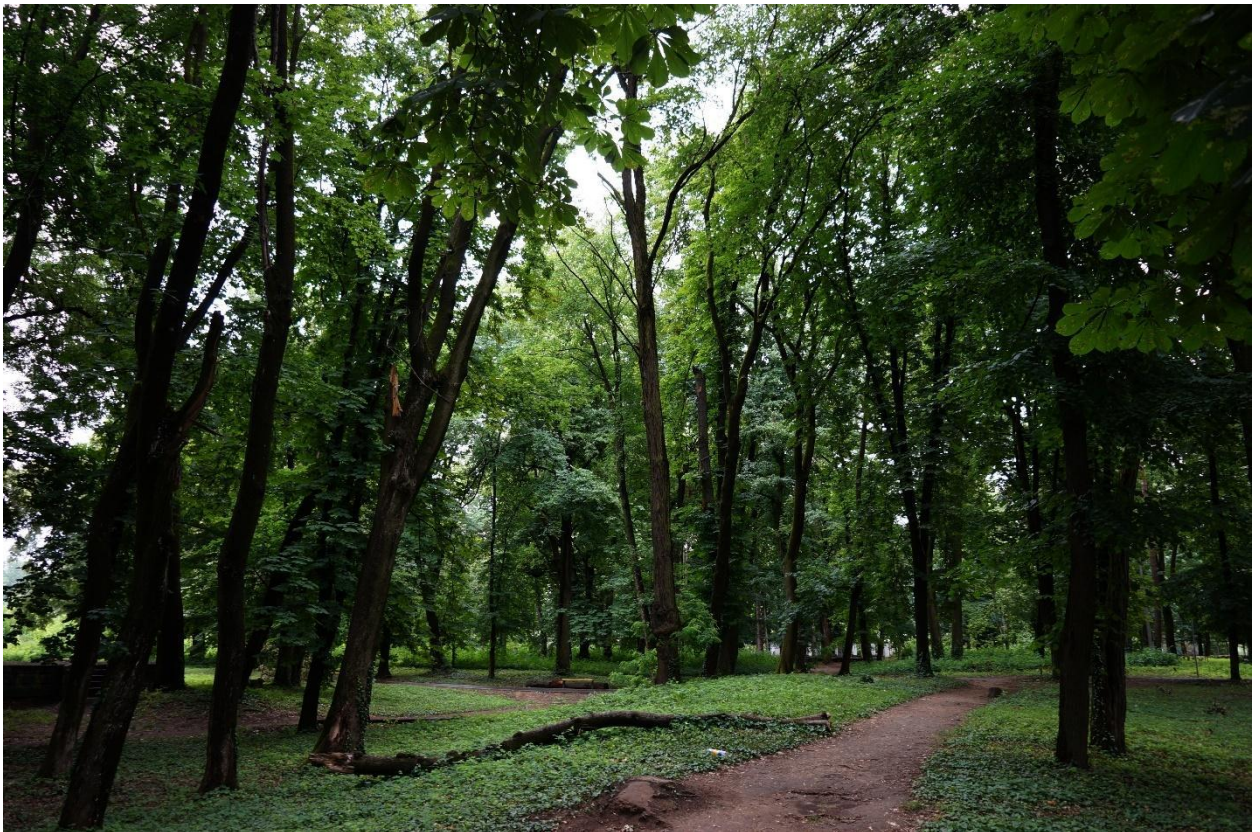
Ботанічний сад містить 3 900 видів рослин відкритого ґрунту та 1 100 видів оранжерейних рослин. Дендропарк налічує близько 800 видів дерев і чагарників. У парку росте 130 видів хвойних дерев, серед яких тис, метасеквойя та кедр болотний іто (мал. 4. 4.). Флора Закарпаття представлена 400 видами рослин, серед яких є ендемічні види, такі як бузок угорський та волошка карпатська. На Альпійських пагорбах росте 150 видів рослин, серед яких едельвейс [44].

Мал. 4.4. Ботанічний сад Ужгородського національного університету (літо 2022 року) [44]

Ботанічний сад налічує 1200 видів декоративних квітів, серед яких 120 видів троянд, 50 видів гладіолусів, 25 видів хризантем і 20 видів лілій. Оранжереї ботанічного саду засаджені тропічними і субтропічними рослинами, серед яких банани, мімоза, лавр, евкالیпт, папайя, 10 видів пальм і 250 видів кактусів. Посадки розташовані за географічним принципом, з ділянками для рослин з Америки, Кавказу, Середньої Азії, Китаю та Далекого Сходу [44]. Біля входу до саду є невеликий сквер. Поруч із ботанічним садом проходить Ужгородська дитяча залізниця [56].

Третя зупинка - Підзамковий парк. Парк є важливою пам'яткою садово-паркового мистецтва в Україні. Розташований за адресою: вул. Підградська, 33, м. Ужгород, Закарпатська область (на правому березі річки Ужі, біля вулиці Шумної) (мал. 4.5.).

Мал. 4.5. Підзамковий парк [56]

Парк був заснований у 16 столітті і отримав свій статус з метою його захисту. Він засаджений соснами звичайними, австрійськими соснами, магноліями та циніями, а також бузком і садовим жасмином. Парк включає стадіон "Спартак" та частину Ужгородської дитячої залізниці. Дитяча

залізниця була відкрита на День залізничника у серпні 1947 року. Тупикова лінія довжиною 1,1 км пролягала від синагоги в Ужгороді (нині органний зал філармонії) до парку "Підзамковий", від центру міста вздовж річки Уж. Залізниця мала дві станції - Сталінську та Паркову. Спочатку залізниця обслуговувалася паровозом і двома дерев'яними вагонами. Пізніше з'явився тепловоз ТУ2 і два вагони Раfawag [56].

Четверта зупинка – Ужгородський замок. Фортеця в Ужгороді (Закарпатська область, Україна). Розташована неподалік від центру міста, на вулиці Капітульній [28].

Палац розташований навпроти головної брами, на північно-східній частині замкового пагорба, на краю крутого схилу, являє собою двоповерхову прямокутну в плані будівлю з квадратними вежами на кожному куті (мал. 4.6).

Мал. 4.6. Вигляд зверху на Ужгородський замок [28]

На верхньому поверсі вежі, стіни якої мають товщину 2,5-3 метри, видніється темний отвір бійниці. Палац, відомий також як цитадель, займав домінуюче положення в системі укріплень замку. Якщо ворог вторгався на подвір'я замку, захисники могли продовжувати оборону з палацу. З трьох

боків палац був оточений глибоким ровом, зі східного боку - підйомним мостом, який можна було підняти, щоб закрити ворота (мал. 4.7).

Мал. 4.7. Ворота Ужгородського палацу [28]

При будівництві замкового палацу будівельники враховували рельєф місцевості. Рельєф відігравав важливу роль в оборонній системі палацу. Північна сторона палацу була побудована прямо над прірвою, а схил настільки крутий, що жоден ворог ніколи не намагався штурмувати замок з півночі. У палаці замку є просторе підземелля, яке використовувалося як склад у мирний час і як схованка під час облоги. У підземеллях також містилися в'язниці та камери тортур [28].

Така оглядова екскурсії надасть можливість гостям Ужгорода дослідити нові місця, дізнатися про різні цікаві історичні факти та отримати незабутні враження. Це популярний спосіб відволіктися від буденності та відкрити для себе світ навколо.

4.2. Проблеми та перспективи використання потенціалу та розвитку природної та культурної спадщини міста Ужгород

Місто Ужгород має багату культурну та природну спадщину, але також стикається з низкою проблемних питань, пов'язаних зі збереженням та управлінням цією спадщиною. Основними проблемними аспектами природної та культурної спадщини міста є:

1. Збереження та реставрація спадщини. Багато історичних будівель та культурних пам'яток Ужгорода потребують постійного догляду, реставрації та збереження. Обмеженість фінансування та ресурсів може перешкоджати належному утриманню цих споруд, що призводить до їхнього руйнування;
2. Міський розвиток також може мати проблемні наслідки. Швидкий розвиток міст може загрожувати цілісності історичних районів та природних ландшафтів. Сучасні будівельні проекти не завжди узгоджуються зі спадщиною міста, що потенційно може призвести до втрати історичних будівель або пошкодження природного середовища.
3. Збереження культурної спадщини. Різноманітна культурна спадщина Ужгорода, включаючи традиції та мови різних етнічних груп, потребує активного збереження та популяризації. Забезпечення виживання цих культурних елементів може бути складним завданням в умовах глобалізації та мінливої демографічної ситуації.
4. Збереження навколишнього середовища є важливим фактором. Ужгород розташований у регіоні, відомому своєю природною красою, зокрема Карпатськими горами. Екологічні проблеми, такі як вирубка лісів, забруднення та деградація середовища існування, можуть загрожувати природній спадщині регіону. Зусилля з охорони природи мають важливе значення для захисту місцевих екосистем та біорізноманіття.

5. Вплив туризму – хоча туризм може приносити економічні вигоди, він також може створювати виклики для культурної та природної спадщини. Перенаселеність, неналежна інфраструктура та відсутність практики сталого туризму можуть призвести до негативного впливу як на культурні об'єкти, так і на навколишнє середовище.
6. Залучення місцевих громад до зусиль зі збереження спадщини має вирішальне значення. Брак обізнаності, зацікавленості чи залучення мешканців може стати на заваді ініціативам зі збереження спадщини.
7. Культурна ідентичність: Різноманітне населення Ужгорода сприяє створенню його унікальної культурної спадщини. Однак збереження культурної ідентичності та сприяння міжкультурному порозумінню може бути складним завданням, особливо в глобалізованому світі.
8. Нормативно-правова база. Місто та прилеглі регіони можуть потребувати досконалішої нормативно-правової бази для захисту культурної та природної спадщини. Сюди входять правила зонування, закони про охорону спадщини та механізми правозастосування.
9. Фінансування та ресурси - для підтримки зусиль зі збереження спадщини часто потрібне достатнє фінансування та ресурси. Забезпечення фінансової підтримки для реставрації, консервації та культурної промоції може бути значним викликом.
10. Зміна клімату створює ризики як для природної, так і для культурної спадщини. Екстремальні погодні явища, мінливі екологічні умови та підвищення температури можуть впливати на історичні споруди, ландшафти та екосистеми.

Вирішення цих проблемних питань, пов'язаних із культурною та природною спадщиною Ужгорода, потребує співпраці між державними органами, місцевими громадами, організаціями, що займаються спадщиною,

та міжнародними партнерами. Зусилля, спрямовані на підвищення обізнаності, сприяння сталому туризму, прийняття охоронного законодавства та забезпечення фінансування, можуть допомогти зберегти та вшанувати унікальну спадщину цього регіону.

Безумовно, обговорення перспектив, пов'язаних з культурною та природною спадщиною Ужгорода, передбачає розгляд різних точок зору та позицій різних стейкхолдерів та зацікавлених сторін.

Для багатьох мешканців Ужгорода культурна та природна спадщина міста є невід'ємною частиною їхньої ідентичності та повсякденного життя. Дехто може розглядати збереження спадщини як засіб підтримки своїх культурних традицій та історичних зв'язків. Інші можуть бути стурбовані впливом туризму на їхні райони та потребою у сталих практиках.

З точки зору туризму, культурна та природна спадщина Ужгорода може стати значною причиною для відвідувачів. Туристичні оператори та підприємства можуть наголошувати на економічних вигодах від залучення туристів до об'єктів спадщини. Баланс між просуванням туризму та збереженням спадщини - це перспектива, яка потребує ретельного розгляду. Фахівці зі збереження спадщини, а саме краєзнавці, архітектори, географи, історики та археологи можуть підкреслювати важливість захисту історичних будівель, артефактів і документів. Їхні погляди часто передбачають ретельну реставрацію, консервацію та документування, щоб забезпечити історичну точність і цілісність культурної спадщини.

Біологи й географи, екологи та природоохоронці можуть зосередитися на природній спадщині Ужгорода та Ужгородського району, зокрема на біорізноманітті та ландшафтах регіону. Їхнє бачення підкреслює необхідність захисту природних екосистем, запобігання забрудненню та боротьби зі зміною клімату задля збереження довкілля.

Урядовці та політики відіграють вирішальну роль у формуванні управління культурною та природною спадщиною. Їх роль полягає у

розробці законів, підзаконних актів і механізмів фінансування для підтримки збереження спадщини.

Організації культурного обміну та міжнародні партнери можуть розглядати спадщину Ужгорода як можливість для міжкультурного порозуміння та співпраці. Вони можуть підтримати ініціативи, що сприяють культурному обміну та співпраці задля зміцнення зв'язків з іншими регіонами. Освітні ж заклади, школи та університети можуть розглядати спадщину Ужгорода як цінний ресурс для навчання. Вони можуть організувати освітні програми, воркшопи та екскурсії, щоб залучити студентів до збереження та поцінування спадщини.

Деякі зацікавлені сторони можуть надавати пріоритет економічному розвитку та створенню робочих місць через діяльність, пов'язану зі спадщиною, таку як туризм, ремісничі промисли та культурні заходи. В управлінні спадщиною все більше уваги приділяється сталому розвитку, наголошуючи на практиках, які забезпечують довгострокову життєздатність як культурної, так і природної спадщини, водночас приносячи користь місцевим громадам.

Багатокультурну спадщину Ужгорода часто вважають джерелом багатства та розмаїття. Перспективи, пов'язані з культурним розмаїттям, можуть підкреслювати необхідність підтримувати і просувати мови, традиції та звичаї різних етнічних груп.

Висновки до четвертого розділу

Екскурсійна діяльність може суттєво привернути увагу до культурних та природних пам'яток міста Ужгород, тому важливість її правильного планування та підготовки відіграє провідну роль у заходах їх збереження.

Планування екскурсій не є складним через багатий вибір можливих маршрутів та компактність самого міста, що дозволяє швидко зорієнтуватися та за певних обставин змінити свій маршрут не зазнаючи суттєвих логістичних чи фінансових затрат. Прикладом нескладної, проте цікавої та

повноцінної оглядової екскурсії може бути екскурсія за маршрутом: Ужгородський кафедральний собор - Ужгородський замок - Ботанічний сад - Підзамковий парк .

Загалом основними проблемами, які пов'язані із збереженням та захистом природної та культурної спадщини Ужгорода є особливості міського розвитку, забруднення навколишнього середовища, вплив туризму, залучення місцевих громад, культурна ідентичність, нормативно-правова база, фінансування та ресурси, глобальна зміна клімату.

Перспективи розвитку та використання природної та культурної спадщини Ужгорода є значними, через вигідне географічно-кліматичне положення та багате історичне минуле, яке відображається в різноманітності культурних особливостей та архітектурному ансамблі міста. Проте необхідно брати до уваги сучасні реалії, та планувати майбутні маркетингові кампанії з урахуванням війни в Україні.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зазначене вище, доцільно відзначити, що культурна спадщина ландшафту міста - це вираження способу життя, виробленого спільнотою і переданого з покоління в покоління, включаючи звичаї, практики, місця, об'єкти, художні форми та цінності. Культурна спадщина часто виражається як матеріальна і нематеріальна спадщина. Як частина людської діяльності, культурна спадщина створює матеріальні репрезентації систем цінностей, вірувань, традицій і способу життя. Як невід'ємна частина культури в цілому, культурна спадщина містить ці видимі і відчутні сліди від давнини до недавнього минулого.

Геологічна і геоморфологічна будова території Закарпаття, як і Карпат в цілому, складна і цікава. Саме тому поблизу Ужгорода знаходиться низка геологічних, геоморфологічних та гідрологічних пам'яток культурної спадщини. Найцікавішими з них є: Радванське відслонення андезитів, стовпи вулканічного туфу, Ворочівські скелі, кар'єр «Новоселиця», водоспад Лумшорський, поклади олістолітів в олігоценових відкладах, водоспад Шипіт тощо.

Переплетення історично сформованих традицій різних культур і епох залишили помітний слід на архітектурному вигляді міста та його культурних пам'ятках, найвизначнішими з яких є: Ужгородський замок, площа Євгена Фенцика, готель «Корона», Закарпатська обласна філармонія, Закарпатський обласний театр ляльок, Великий пішохідний міст, Хрестовоздвиженський кафедральний собор, Покровська церква, Реформаторська церква, Костел святого Юрія, Храм Христа Спасителя, Закарпатський художній музей імені Йосифа Бокшая та ін.

Зважаючи на те, що місто має значну площу озеленення, дендрологічні об'єкти та пам'ятки садово-паркового мистецтва Ужгорода також відіграють значну роль у формуванні позитивного туристичного іміджу міста. Найзнаменитішими пам'ятками визнано Липову та Сакурову алеї, Партерний сквер, ясен Масарика та Ужгородський ботанічний сад. Кожна із цих

пам'яток несе в собі унікальні туристичні ресурси та історію, яка викликає зацікавлення у гостей міста.

Екскурсійна діяльність може значно привернути увагу до культурних та природних пам'яток міста Ужгород, тому важливість її правильного планування та підготовки відіграє важливу роль у їх оспадковуванні.

Загалом основними проблемами, які пов'язані із збереженням і захистом природної та культурної спадщини Ужгорода є особливості хаотичного міського розвитку, забруднення навколишнього середовища, нераціональний вплив туризму, незначне залучення місцевих громад, не розкрита культурна ідентичність, недосконала нормативно-правова база, недостатнє фінансування та ресурси, а також глобальні зміни клімату й пов'язані з ними несприятливі природні процеси .

Перспективи розвитку і використання природної та культурної спадщини Ужгорода є значними, через вигідне географічно-кліматичне положення та багате історичне минуле, яке відображається в різноманітності культурних особливостей та архітектурному ансамблі міста. Проте необхідно брати до уваги сучасні реалії, та планувати майбутні маркетингові кампанії з урахуванням війни в Україні.

Крім наукового, пізнавального та економічного значення, культурна спадщина відіграє важливу роль в справі національно-патріотичного виховання молоді, наочно показує самобутність культури українського народу, спадкоємність сучасного з минулим. Тому захист та процес взаємодії зовнішньо- та внутрішньополітичної діяльності України та європейських держав у сфері збереження і охорони культурної спадщини є важливим фактором для встановлення і розвитку економічних зв'язків через сферу туризму.

Ці різноманітні перспективи підкреслюють складність управління та збереження культурної і природної спадщини Ужгорода. Пошук збалансованого підходу, який би враховував інтереси і проблеми різних

зацікавлених сторін, має вирішальне значення для забезпечення подальшого вшанування і захисту цієї спадщини для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л. Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.
2. Про охорону культурної спадщини: Закон України № 2268-IX від 22.05.2022, № 2566-IX від 06.09.2022}. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1805-14&p=1241997652286539#Text> (дата звернення: 13.03.2023)
3. Ashworth G.J. From history to heritage – from heritage to identity. In search of concepts and models. – London: Routledge. – 1994. – P. 13.
4. Daniela Jelincic. Tourism, heritage and globalization. http://www.inst.at/studies/s_0604_e.htm (Офіційний сайт Ін-ту досліджень регіональних і транснаціональних процесів, м. Відень) (дата звернення: 13.03.2023)
5. Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним: Постанова Кабінету Міністрів України від 3.07.2006 р. № 909 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 51, ст. 1950.
6. Верменич Я. В. Закарпатська область // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. — С. 199. — 672 с.
7. Нариси історії Закарпаття (українська). Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі. 1993. с. 436.
8. Енциклопедія історії України. [Електронний ресурс]. URL: https://web.archive.org/web/20200730141335/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S

[21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakarpatska
Ukraina 1944 1946](#) (дата звернення: 18.03.2023)

9. Бисага Ю.М. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА 1944 – 1946 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zakarpatska_Ukraina_1944_1946 (останній перегляд: 30.07.2020) (дата звернення: 18.03.2023)
10. Всеукраїнський референдум 1991 року. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC_1991 (дата звернення: 18.03.2023)
11. Російські окупанти вперше від початку війни завдали ракетного удару по Закарпаттю. [Електронний ресурс]. URL: <https://web.archive.org/web/20220504075630/https://tsn.ua/ato/rosiyski-okupanti-vpershe-zavdali-raketnogo-udaru-po-zakarpattyu-ova-2052805.html> (дата звернення: 18.03.2023)
12. Закарпатська область. [Електронний ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 19.03.2023)
13. Тютюнник Ю. Г. Оспадковування ландшафту / післясл. В. М. Пащенко. – К.: Видавничо-друкарський комплекс Університету «Україна», 2010. – 212., 37 іл.
14. Литовченко В.В. Збереження і охорона культурної спадщини в сучасній Україні: внутрішні і зовнішні аспекти. [Електронний ресурс].

- URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9933/1/61.pdf> (дата звернення: 19.03.2023)
15. Культурна спадщина Закарпаття. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakarpatoblarch.gov.ua/kulturna-spadshhyna-zakarpatskoyi-oblasti> (дата звернення: 19.03.2023)
16. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. – 3-є вид., допов. – Ужгород: «Карпати», 2009. – 340 с.: іл. 32
17. Закарпатська область. [Електронний ресурс]. URL: <https://geomap.com.ua/uk-gr/497.html> (дата звернення: 19.03.2023)
18. Ужгород. [Електронний ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4> (дата звернення: 19.03.2023)
19. Геологічні пам'ятки України. Закарпатська область. [Електронний ресурс]. URL: <http://carpaty.net/?p=21237> (дата звернення: 20.03.2023)
20. Геологічні пам'ятки України: У 3 т. / В.П. Безвинний, С.В. Білецький, О.Б. Бобров та ін.; За ред. В.І. Калініна, Д.С. Рурського, І.В. Антакової. — К.: ДІА, 2006. — Т. I. — 320 с.
21. Радванський кар'єр. [Електронний ресурс]. URL: https://rest.guru.ua/ua/ujgorod/places/1348-radvanskij_kar_er/ (дата звернення: 20.03.2023)
22. Гора Анталовецька поляна. [Електронний ресурс]. URL: <https://tamtour.com.ua/1429> (дата звернення: 20.03.2023)
23. Фото України. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.photoukraine.com/ukrainian/photos/region/7/7352> (дата звернення: 20.03.2023)
24. Лумшорські водоспади. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%BC%D1%88%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B8 (дата звернення: 20.03.2023)

25. Шипот (водоспад). [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D1%82_%28%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%29 (дата звернення: 20.03.2023)
26. Climate data for cities worldwide. [Електронний ресурс]. URL: <https://en.climate-data.org/europe/ukraine/zakarpattia-oblast/uzhhorod-1284/> (дата звернення: 21.03.2023)
27. Місто України. Національний вибір. [Електронний ресурс]. URL: <https://mistoua.com.ua/uzhgorod> (дата звернення: 21.03.2023)
28. Ужгородський замок. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Uzhhorod-castle-main-building.jpg (дата звернення: 21.03.2023)
29. Ужгородський замок – ТОП 10 цінностей та унікальностей. [Електронний ресурс]. URL: <https://tourinform.org.ua/uzhgorodskyj-zamok-top-10-tsinnostej-ta-unikalnostej> (дата звернення: 21.03.2023)
30. Площа Євгена Фенцика, Ужгород. [Електронний ресурс]. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/79185_teatralnaya-ploschad-uzhgorod.htm (дата звернення: 21.03.2023)
31. Чому зупинилося будівництво «Корони»? [Електронний ресурс]. URL: <http://rionews.com.ua/newspaper/events/now/n1911162624> (дата звернення: 21.03.2023)
32. Закарпатська обласна філармонія дасть концерт до Дня захисника України. [Електронний ресурс]. URL: <https://trubyna.org.ua/novyny/zakarpatska-oblasna-filarmoniiia-dast-kontsert-do-dnia-zakhysnyka-ukrainy/> (дата звернення: 22.03.2023)

33. Закарпатський обласний театр ляльок. [Електронний ресурс]. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/1924_zakarpatskiy-oblastnoy-teatr-kukol.htm (дата звернення: 22.03.2023)
34. ФОТОФАКТ. Пішохідний міст в Ужгороді засяяв по-новому. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/165102-FOTOFAKT.-Pishokhidnyi-mist-v-Uzhhorodi-zasiaiav-po-novomu> (дата звернення: 22.03.2023)
35. Хрестовоздвиженський греко-католицький кафедральний собор, загальний вид, м. Ужгород. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80,_%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%B8%D0%B4,%D0%BC.%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4.jpg (дата звернення: 22.03.2023)
36. Костел святого Юрія. [Електронний ресурс]. URL: <https://bezviz.co.ua/sights/kostel-sviatoho-iuriia-v-uzhhorodi/> (дата звернення: 22.03.2023)
37. Закарпатський художній музей імені Йосифа Бокшая. [Електронний ресурс]. URL: <https://go-to.rest/blog/transcarpathian-art-museum/> (дата звернення: 22.03.2023)
38. Ужгородський комерційний технікум. [Електронний ресурс]. URL: <https://travel.rada-uzhgorod.gov.ua/?p=1695> (дата звернення: 22.03.2023)

39. Липова алея в Ужгороді: казкова прогулянка. [Електронний ресурс].
URL: <https://prokarpaty-tour.info/uk/lipovaja-alleja-uzhhorod/> (дата звернення: 22.03.2023)
40. Липова алея, Ужгород. [Електронний ресурс]. URL:
https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66138_linden-sakura-alley.htm
(дата звернення: 08.05.2023)
41. Партерний сквер. [Електронний ресурс]. URL:
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D1%80_\(%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D1%80_(%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4)) (дата звернення: 08.05.2023)
42. Ясен Масарика. [Електронний ресурс]. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%81%D0%B5%D0%BD_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0
(дата звернення: 08.05.2023)
43. Свято сакури та фестивалі весняного Ужгорода. [Електронний ресурс].
URL:
https://bankchart.com.ua/money/turist/statti/svyato_sakuri_ta_festivali_vesnyanogo_uzhgoroda (дата звернення: 08.05.2023)
44. Ужгородський ботанічний сад. [Електронний ресурс]. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%B0%D0%B4 (дата звернення: 08.05.2023)
45. Blake, J. (2000). On defining the cultural heritage. *International & Comparative Law Quarterly*, 49(1), 61-85.
46. Waterton, E., & Watson, S. (Eds.). (2010). *Culture, heritage and representation: Perspectives on visibility and the past*. Ashgate Publishing, Ltd.

47. Lowenthal, D. (2005). Natural and cultural heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 11(1), 81-92.
48. Silverman, H., & Ruggles, D. F. (2007). Cultural heritage and human rights. *Cultural heritage and human rights*, 27.
49. The Concept and History of Cultural Heritage. (2023). [Електронний ресурс]. URL: <https://culturalheritagestudies.ceu.edu/concept-and-history-cultural-heritage> (дата звернення: 20.06.2023)
50. Holtorf, C., & Högberg, A. (Eds.). (2020). *Cultural heritage and the future*. Routledge.
51. Rizzo, I., & Throsby, D. (2006). Cultural heritage: economic analysis and public policy. *Handbook of the Economics of Art and Culture*, 1, 983-1016. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1574-0676\(06\)01028-3](https://doi.org/10.1016/S1574-0676(06)01028-3)
52. Sesana, E., Gagnon, A. S., Ciantelli, C., Cassar, J., & Hughes, J. J. (2021). Climate change impacts on cultural heritage: A literature review. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 12(4), e710. DOI: <https://doi.org/10.1002/wcc.710>
53. Bowitz, E., & Ibenholt, K. (2009). Economic impacts of cultural heritage—Research and perspectives. *Journal of cultural heritage*, 10(1), 1-8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.culher.2008.09.002>
54. Natural World Heritage. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.iucn.org/resources/issues-brief/natural-world-heritage> (дата звернення: 25.06.2023)
55. Ємельянов Б.В. Екскурсознавство. [Електронний ресурс]. URL: <https://infotour.in.ua/ekskurs23.htm> (дата звернення: 30.06.2023)
56. Ужгородська дитяча залізниця. [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D1%82%D1%8F%D1%87%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F (дата звернення: 07.07.2023)

57. УЖГОРОД. [Електронний ресурс]. URL: <https://skybooking.ua/city/uzhgorod/> (дата звернення: 15.07.2023)
58. Набережну Ужгорода облюбували білосніжні красені - у вирій не заманиш. [Електронний ресурс]. URL: <https://zk.znaj.ua/347333-naberezhnu-uzhgoroda-oblyubuvali-bilosnizhni-kraseni-u-viriy-ne-zamanish> (дата звернення: 15.07.2023)
59. Setten, G. (2005). Farming the heritage: on the production and construction of a personal and practised landscape heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 11(1), 67-79.
60. Harvey, D. (2015). Landscape and heritage: Trajectories and consequences. *Landscape Research*, 40(8), 911-924.
61. Tilley, C. (2006). Introduction: Identity, place, landscape and heritage. *Journal of material culture*, 11(1-2), 7-32.
62. Ужгородський міст, що виконає ваші бажання. [Електронний ресурс]. URL: <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrayiny/zakarpatska-oblast/uzhgorodskyj-mist-shho-vykonaye-vashi-bazhannya/> (дата звернення: 20.07.2023)
63. В Ужгороді транспортний міст Масарика загорівся вогнями: фото. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.0312.ua/news/1370823/v-uzgorodi-transportnij-mist-masarika-zagorivsa-vognami-foto> (дата звернення: 21.07.2023)
64. Ужгород: 10 місць, про які туристи не знають. [Електронний ресурс]. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/871_malovidomi-miscja-uzhgoroda.htm (дата звернення: 21.07.2023)
65. 9 найкрасивіших вулиць Ужгорода. [Електронний ресурс]. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/736_9-samyh-krasivyh-ulic-uzhgoroda.htm (10.10.2023)
66. Пам'ятники Ужгорода. [Електронний ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%>

[D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0](#) (10.10.2023)

67. "Свіча пам'яті": В Ужгороді відкрили і освятили монумент жертвам Голодомору (ФОТО). [Електронний ресурс]. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/svicha-pam-yati-v-uzhgorodi-vidkrili-i-osvyatili-monument-zhertvam-golodomoru-foto-20181124875246> (10.10.2023)
68. Кладовища міста Ужгород. [Електронний ресурс]. URL: <https://gravecare.com.ua/uk/partners-cemeteries/uzhgorod> (10.10.2023)
69. Людмила Сахарова. «Сторінки з минулого ужгородського некрополя „Кальварія“». Наш час.- 2003.- 8 лип.- С. 2.
70. Кальварія (цвинтар). [Електронний ресурс]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%96%D1%8F_\(%D1%86%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%96%D1%8F_(%D1%86%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80)) (12.10.2023)